

ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในฉานสูตร
**A STUDY OF INSIGHT MEDITATION PRACTICE
IN JHĀṆA SUTTA**

พระสหชาติ อธิปญฺโณ (กำชามา)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในฉานสูตร

พระสหชาติ อธิปญโญ (กำขามา)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

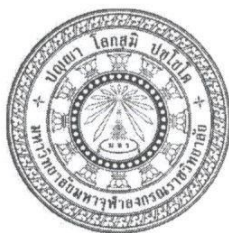
A Study of Insight Meditation Practice in Jhāṇa Sutta

Phra Sahachat Adhipañño (Kumchama)

A Reserch Paper Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับสารนิพนธ์
เรื่อง “ศึกษาศาสตร์เจริญวิปัสสนาภาวนาในอานนสูตร” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระเทพสุวรรณเมธี, ดร.)

กรรมการ

(พระศรีวินยาภรณ์, ดร.)

กรรมการ

(พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร.)

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร.

ชื่อผู้วิจัย

(พระสทชาติ อธิปญโญ)

ชื่อสารนิพนธ์	: ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในฉานสูตร
ผู้วิจัย	: พระสหชาติ อธิปญโญ (กำขามา)
ปริญญา	: พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)
อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์	: พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร., ศน.บ. (ศาสนาปรัชญา), M.A. (PaliLiterature), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)
วันเสร็จสมบูรณ์	: ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๒

บทคัดย่อ

สารนิพนธ์เรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาเนื้อหาสาระสำคัญในฉานสูตร ๒) เพื่อศึกษาหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในฉานสูตร เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทคือ พระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น ตรวจสอบโดยอาจารย์ที่ปรึกษา ปรับปรุงแก้ไข เรียบเรียง บรรยายเชิงพรรณนา จากการศึกษาพบว่า

ฉานสูตรเป็นพระสูตรที่แสดงถึง บุคคลผู้มีศรัทธา มีศีล เป็นพหูสูต กล้าแสดงธรรม เป็นผู้ทรงวินัย อยู่ป่าเป็นวัตรและอยู่ในเสนาสนะอันสงัด ได้ฉาน ๔ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เพราะสิ้นไปด้วยปัญญา เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยองค์ธรรม ๑๐ ประการนี้ ซื่อว่าเป็นผู้ก่อให้เกิดความเลื่อมใสได้รอบด้าน กล่าวคือมีกายกรรม วจีกรรมที่น่าเลื่อมใสและเป็นผู้บริสุทธิ์ด้วยอาการทั้งปวง

การเจริญวิปัสสนาภาวนาในฉานสูตรเกิดจากการเจริญสมาธิจนจิตตั้งมั่นแน่วแน่เป็นอุปจารสมาธิ อัปนาสมาธิ บรรลุถึง ปฐมฉาน ทุตติยฉาน ตติยฉาน จตุตถฉาน เป็นต้น โดยเลือกกรรมฐานกองใดกองหนึ่งจาก ๔๐ กอง มีความชำนาญเข้าออกจากฉานจนเป็นวสี แล้วยกอารมณ์ขึ้นสู่วิปัสสนาด้วยการกำหนดตามแนวสติปัฏฐาน ๔ โดยพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไป ความไม่คงที่ แปรปรวนของชั้น ๕ หรือรูปนาม จนเกิดปัญญาญาณ คลายความยึดมั่นถือมั่นในชั้น ๕ ดำเนินไปสู่อริยมรรคมีองค์ ๘ บรรลุ มรรค ผล พระนิพพาน เข้าถึงความ เป็นอริยบุคคลสามารถประหามภิเษก ให้ขาดลงได้ ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก แต่ถึงกระนั้น ผู้ที่ยังไม่บรรลุถึงความเป็นพระอรหันต์ ก็จะมีปัญญาประดับประดาตนเองให้พ้นจากกิเลส โลภะ โทสะ โมหะ ส่งผลให้สามารถปิดอบายภูมิได้ เกิดอีกแค่ ๗ชาติเท่านั้น ไม่ต้องมาเกิดอีก จะเห็นได้ว่าการเจริญวิปัสสนาในฉานสูตรได้เริ่มต้นจากสมาธิก่อนจนเป็นฉานแล้วค่อยยกขึ้นสู่วิปัสสนาจึงมีความสอดคล้องกับการเจริญวิปัสสนาแบบ สมถยานิก

Research Paper Title : A Study of Insight Meditation Practice in Jhāṇa Sutta
Researcher : Phra Sahachat Adhipañña (Kumchama)
Degree : Master of Arts (Vipassanā Meditation)
Research Paper Supervisor
: Phrakhru Pipithvarakijjanukarn, Dr., B.A. (Religion and
Philosophy), M.A. (Pali Literature), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)
Date of Completion : February 25, 2019

Abstract

This researches paper has 2 objectives; 1) to study of contents and dhamma principle in Jhānasutta and 2) to study of Vipassana practice in Jhānasutta. Method of study was documentary research. Research data has been collected from primary sources; Tipitaka, its commentaries and other concerned texts such as Visuddhimagga etc. then previewed by supervisor, corrected and finally composed in descriptive style.

From the study, it was found that Jhānasutta deals with the absorption owner appearing in Anguttaranikāya, Dasakanipāta Anisansavagga. It involves with concluded teachings supporting insight development and realization to attaining Nibbana. This discourse is part of advantages or results of good deeds. It said that these virtues; absorption, confidence, morality, wisdom, Three Common Characteristics, 5 aggregates and liberation cause the accomplishment and advantages or happiness in present life and enlightenment to those who followed.

Jhāna-sutta for insight development revealed that insight development is wisdom improvement process divided into 2 types; Samathayānika and Vipassanāyānika. In the discourse, meditator must follow three trainings principle, that is, following confidence, moral deeds, learning, preaching, associating with Buddhist community, being discipline and residing in solitude place, these virtues was called as moral code. After that, one would practice 4 trances as using the trance state as a base of insight until the mind became profound happy, living peacefully at the present, this is mental training. At such state, he should contemplate on 5 aggregates observing what is happening into Three Common Characteristics for mental liberation and wisdom liberation without latent dispositions because all latent dispositions extinguish by wisdom. He still remains at the present. This is wisdom training.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯ ขอประทานโอกาสกราบขอบพระคุณพระเดชพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (สมเด็จพระสังฆราช) (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ, ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D.) รองอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบวรศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เจ้าคณะใหญ่หนกลาง เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม ที่ได้เมตตาเปิดการเรียนการสอน หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิปัสสนาภาวนา และศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” ทำให้นิสิตมีโอกาสได้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาต่อเนื่องเป็นเวลา ๗ เดือน และยังส่งผลให้มีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นที่แพร่หลายไปทั่วประเทศ ดังเป็นที่ประจักษ์ชัดในปัจจุบัน

ขอกราบขอบพระคุณ พระราชสิทธิอาจารย์ (หลวงปู่ทองใบ ปภสฺสโร), พระภิกษุวิปัสสนาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), พระพุทธบุตร ชวโน และพระวิปัสสนาจารย์จากสำนักมหาสิริศาสนเยกทัต สหภาพเมียนมาร์ ที่มีเมตตาให้การฝึกอบรมในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตลอดระยะเวลา ๗ เดือน

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย, พระเทพสุวรรณเมธี, ดร. ผู้ช่วยอธิการบดีฝ่ายวิชาการ รักษาการผู้อำนวยการหลักสูตรบัณฑิตศึกษา, พระมหาโกมล กมโล, ผศ. ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์, พระมหาณรงค์ฤทธิ์ ธมฺมโสภโณ ผู้อำนวยการวิทยาเขต, พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร. อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์, ดร.ชัยชาญ ศรีหามู ผู้แปลบทคัดย่อภาษาอังกฤษ และคณาจารย์ผู้ให้ความรู้ด้านวิชาการ ที่เมตตาให้คำแนะนำต่าง ๆ จนทำให้สารนิพนธ์ฉบับนี้เสร็จสมบูรณ์

ขอกราบขอบพระคุณ เจ้าหน้าที่ตรวจรูปแบบ พระประเทือง ขนติโก, พระสุคนธ์ ปญฺญาวโร พร้อมทั้งเจ้าหน้าที่บรรณารักษ์ห้องสมุดที่อำนวยความสะดวกในการสืบค้นข้อมูลทำสารนิพนธ์ และเจ้าหน้าที่วิทยาเขตบวรศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ทุกฝ่าย ทุกท่านที่ช่วยประสานงานด้านต่าง ๆ ตลอดจนกัลยาณมิตรเพื่อนนิสิต วิปัสสนาภาวนารุ่น ๑๒ทุกรูป/คน ที่ให้ความช่วยเหลือจนทำให้สารนิพนธ์ฉบับนี้เสร็จสมบูรณ์

ขออนุโมทนาบุญและขอบคุณ คุณโยมทุก ๆ ท่าน ที่ให้การสนับสนุนอุปถัมภ์ค่าใช้จ่ายในการศึกษาเล่าเรียนมาโดยตลอด ขออานิสงส์ผลบุญที่เกิดจากการศึกษาพระสัจธรรม และการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตลอดจนประโยชน์อันเกิดจากสารนิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อมสักการบูชาคุณพระศรีรัตนตรัย คุณบิดามารดา คุณครูอุปัชฌาย์อาจารย์ และท่านผู้มีพระคุณทั้งหลาย ขอบุญกุศลนี้จงเป็นพลวปัจจัยให้ทุกท่านประสบแต่ความสุขความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปจนเข้าถึงความพ้นทุกข์ด้วยเทอญ

พระสหชาติ อธิปญฺโญ (กำขามา)

๒๐ มกราคม ๒๕๖๒

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
สารบัญ	ง
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ คำถามวิจัย	๓
๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๙
๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย	๙
บทที่ ๒ เนื้อหาและสาระสำคัญในฉานสูตร	๑๐
๒.๑ ความเป็นมาและความหมายของฉานสูตร	๑๐
๒.๒ เนื้อหาสาระของฉานสูตร	๒๒
๒.๓ หลักธรรมที่ปรากฏในฉานสูตร	๒๓
๑) ศรัทธา	๒๓
๒) ศีล	๒๖
๓) ปัญญา	๒๘
๔) ไตรลักษณ์	๓๐
๕) ชั้นธ ๕	๓๑
๖) วิมุตติ	๓๖
๒.๔ สรุปท้ายบท	๓๙

บทที่ ๓	หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาในฉนาคสูตร	๔๐
๓.๑	ความหมายการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๔๐
๓.๑.๑	ความหมายของวิปัสสนา	๔๐
๓.๑.๒	ความหมายของภาวนา	๔๒
๓.๒	แนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในฉนาคสูตร	๔๔
๓.๒.๑	การเจริญสมถปุพพังคมิวิปัสสนา	๔๕
๓.๒.๒	การเจริญสมถภาวนาเบื้องต้น	๔๗
๓.๓	อารมณ์วิปัสสนา	๕๗
๑)	ขันธ ๕	๕๗
๒)	อายตนะ ๑๒	๕๘
๓)	ธาตุ ๑๘	๕๘
๔)	อินทรีย์ ๒๒	๕๙
๕)	อริยสัจ ๔	๕๙
๓.๔	การยกอารมณ์ขึ้นสู่วิปัสสนา	๖๑
๓.๔.๑	สภาวะรูป-นามในอารมณ์ฉนาค	๖๒
๓.๔.๒	วิธียกอารมณ์ฉนาคขึ้นสู่วิปัสสนา	๖๕
๓.๕	การกำหนดรูปนามในการเจริญฉนาค	๖๙
๓.๕.๑	สิ่งที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๗๐
๓.๕.๒	การละวิปลาส ๔	๗๑
๓.๕.๓	การกำหนดลักษณะรูปนาม	๗๖
๓.๖	สรุปท้ายบท	๘๖
บทที่ ๔	สรุปการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๘๗
๔.๑	สรุปผลการวิจัย	๘๗
๑)	สาระสำคัญในฉนาคสูตร	๘๗
๒)	การเจริญวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในฉนาคสูตร	๘๘
๔.๒	ข้อเสนอแนะ	๘๙
๑)	ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	๘๙
๒)	ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป	๘๙

บรรณานุกรม	๙๐	
ภาคผนวก	๙๓	
ภาคผนวก ก	พระไตรปิฎก ฌานสูตร ภาษาบาลี ฉบับ มจร.	๙๔
ภาคผนวก ข	พระไตรปิฎก ฉบับ มจร.	๙๖
ภาคผนวก ค	พระไตรปิฎก อรรถกถาของฌานสูตร ฉบับ มจร.	๙๙
ประวัติผู้วิจัย	๑๐๑	

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

อักษรย่อในสารนิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อ้างอิงจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙ ชุด ๔๕ เล่ม ส่วนคัมภีร์อรรถกถาแปลภาษาไทย ใช้ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พิมพ์ครั้งที่ ๑/๒๕๕๒ คัมภีร์ฎีกา ภาษาบาลี ใช้ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และใช้ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นฉบับที่สมบูรณ์ ส่วนภาษาไทยมีพิมพ์เผยแพร่ ๒ เล่ม คือ คัมภีร์สารัตถที่ปณีฎีกาพระวินัย และคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

การอ้างอิงพระไตรปิฎก จะระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.สี. (บาลี) ๑/๒๗๖/๔๗, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๖/๔๘. หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขณธวคคฺคฺปาลี ภาษาบาลี เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๔๗ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐, ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค ภาษาไทย เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๔๘ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

ส่วนคัมภีร์อรรถกถา จะระบุชื่อคัมภีร์ ลำดับเล่ม (ถ้ามี)/หน้า เช่น ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๗๖/๒๔๐ หมายถึง ทีฆนิกาย สุมงฺคฺลวิสาสินี สีลขณธวคคฺคฺกถา ภาษาบาลี เล่ม ๑ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๒๔๐ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ส่วนคัมภีร์ฎีกา จะระบุชื่อคัมภีร์ ระบุเล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.สี.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๗๖/๓๗๓ หมายถึง ทีฆนิกาย ลินตฺตฺตฺปกาลินี สีลขณธวคคฺคฺฎีกา ภาษาบาลี เล่ม ๑ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๓๗๓ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตามลำดับดังนี้

๑. คำอธิบายคำย่อในภาษาไทย

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

คำย่อ		พระวินัยปิฎก	ภาษา
		ชื่อคัมภีร์	
วิ.มหา. (ไทย)	= วินัยปิฎก	มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ม. (ไทย)	= วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
		พระสุตตันตปิฎก	
คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ที.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย ปาฎีกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.มฺ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก์	(ภาษาไทย)

ม.อุ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย อุपरिปัญญาสาส์น	(ภาษาไทย)
สํ.นิ. (ไทย)	=	สุดตณตปิฎก	สังยุตตนิกาย นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
สํ.ช. (บาลี)	=	สุดตณตปิฎก	สังยุตตนิกาย ขนธวรรคคปาติ	(ภาษาบาลี)
สํ.สพ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
สํ.ม. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค	(ภาษาไทย)
อง.เอกก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย ทกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ติก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ปญจก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย ปญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ฉก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย ฉกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.นวก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทสก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.เอกาทสก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย เอกาทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.ม. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย มหานิทเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.ป. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามวรรค	(ภาษาไทย)
ขุ.อป. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย อปทาน	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
อภิ.สง. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	ธมมสังคณิปาติ (ภาษาบาลี)
อภิ.สง. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี (ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์ (ภาษาไทย)
อภิ.ปุ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ปุคคลบัญญัติ (ภาษาไทย)

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์ปกรณ์วิเสสและฎีกา

ปกรณ์วิเสส

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิสุทฺธิ. (ไทย)	=	วิสุทฺธิมรรคปกรณ์	(ภาษาไทย)

ฎีกาปรณวิเสส

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิสุทธิ.ฎีกา (บาลี)	=	ปรมตถมณชุสา วิสุทธิมคคมหาฎีกา	(ภาษาบาลี)

ค. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิ.มหา.อ. (ไทย)	=	สมันตปาสาทิกา มหาวิภังค์อรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ที.สี.อ. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี	สีลขันธวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
ที.ม.อ. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี	มหาวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
ม.ม.อ. (ไทย)	=	มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี	มูลปัญญาสกอรรถกถา (ภาษาไทย)
ม.ม.อ. (ไทย)	=	มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี	มัชฌิมปัญญาสกอรรถกถา (ภาษาไทย)
สั.ข.อ. (ไทย)	=	สังยุตตนิกาย สารัตถปกาสินี	ขันธวารวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
สั.ม.อ. (ไทย)	=	สังยุตตนิกาย สารัตถปกาสินี	มหาวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
อง.ติก.อ. (ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย มโนรณปุรณี	ติกนิบาตอรรถกถา (ภาษาไทย)
อง.ทสก.อ. (ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย มโนรณปุรณี	ทสกนิบาตอรรถกถา (ภาษาไทย)
อง.เอกาทสก.อ. (ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย มโนรณปุรณี	เอกาทสกนิบาตอรรถกถา (ภาษาไทย)
ช.ป.อ. (ไทย)	=	ชุตทกนิกาย สัทธรรมปกาสินี	ปฎิสัมภิทามวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
อภิ.วิ.อ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์	สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา (ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

การปฏิบัติธรรมตามหลักพระพุทธศาสนาคือการเรียนรู้จากธรรมชาติของตัวเอง เพื่อให้เห็นความจริงของธรรมชาติว่าชีวิตของเราทุกคนขึ้นอยู่กับกฎของธรรมชาติคือกฎของกรรม บุคคลสร้างเหตุใดไว้ย่อมได้รับผลของการกระทำนั้นวิบากอกุศลของกรรมต่าง ๆ ที่เคยทำไว้ในอดีตนั้นสามารถปรับปรุงแก้ไข ด้วยกรรมปัจจุบันกลับแม้ไม่สามารถกลับไปแก้ไขลบล้างอกุศลกรรมที่เป็นต้นเหตุได้แต่ก็สามารถสร้างกรรมปัจจุบันเพื่อเจือจางวิบากอกุศลกรรมนั้นให้อ่อนกำลังลงได้ ด้วยการอบรมศีลและอบรมจิตและเจริญปัญญานั้นคือการเจริญสมาธิภาวนา

จุดมุ่งหมายที่แท้จริงของการเจริญภาวนา คือ การเข้าถึงจุดหมายสูงสุด คือ การบรรลุ มรรค ผล และนิพพาน ซึ่งพระพุทธองค์ทรงค้นพบวิธีนี้นั้นคือการเจริญวิปัสสนาภาวนา ที่สามารถปฏิบัติให้เห็นผลจริงได้ในปัจจุบัน ซึ่งมีพระอริยเจ้าสามารถพิสูจน์ให้ทราบ จนเห็นประจักษ์แจ้งแล้ว นำมาเผยแพร่สืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน^๑ กล่าวได้ว่า ฌาน ขึ้นมาเมื่อใด ผู้ที่ได้ยินได้ฟังส่วนมากมักพากันเข้าใจว่า เป็นเรื่องของอิทธิฤทธิ์ เหาะเหินเดินอากาศ หรือมีคุณวิเศษในการมองเห็นเหตุการณ์ ทั้งในอดีตและอนาคตได้เหมือนแลเห็นด้วยตาเนื้อธรรมดา บางทีก็เข้าใจว่าฌานเป็นเรื่องของศาสนา พราหมณ์ หรือเป็นเรื่องของฤาษีไซไฟร์ไปเลย ยิ่งผู้ที่เรียนพระอภิธรรมด้วยแล้ว เป็นต้องกลัwnักหนาว่า ถ้าจิตของตนมีฌานประกอบแล้ว ก็จะทำให้เงาเวลาเบาปัญญาทั้งหมดสิ้น ซึ่งไม่น่าจะเข้าใจไปถึงเช่นนี้ และตามที่ศึกษาข้อมูลในพระไตรปิฎกซึ่งได้กล่าวถึงบุคคลผู้บรรลุฌาน ลักษณะของผู้บรรลุฌานที่ก่อให้เกิดความเลื่อมใสและสามารถรู้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะไม่ได้ซึ่งปรากฏอยู่หลายพระสูตรด้วยกันดังนี้

ในอนุปทสูตรพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสถึงพระสารีบุตรให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า พระสารีบุตรนี้มีปัญญามาก เห็นแจ้งธรรมตามลำดับบทได้ สงัดออกจากกาม อกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุ

^๑ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๘/๒๓๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๓๖๙.

ปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ และสุข อันเกิดจากวิเวกอยู่ พระสารีบุตรกำหนดตามลำดับที่ได้แล้ว รู้
แจ้งแล้ว ย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป^๒

ในฌานาภิญญสูตร ว่าด้วย ฌานและอภิญญา พระสูตรนี้ได้กล่าวถึงการบรรลุฌานและ
ได้อภิญญา สามารถแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง รู้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ตัณหาอาสวะได้ของ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเองที่ท่านได้ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายที่กรุงสาวัตถี^๓

ในปฐมฌานาภิญญสูตรที่ว่าด้วยเหตุที่ทำให้บุคคลต่างกัน เป็นพระสูตรที่เกี่ยวกับบุคคล ๔
จำพวกที่ได้บรรลุฌาน^๔

ในปฐมฌานสูตรได้กล่าวเกี่ยวกับการเข้าถึงปฐมฌาน ถ้าภิกษุยังละกรรม ๕ ประการไม่ได้
ก็ไม่อาจบรรลุปฐมฌานอยู่ได้^๕ ในทุติยฌานสูตรก็ได้กล่าวไว้เช่นเดียวกัน

ในฌานสูตร ว่าด้วย ฌาน พระสูตรนี้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสว่า “อาสวะทั้งหลายสิ้น
ไปได้เพราะอาศัยฌาน”^๖

ในฌานสูตร ว่าด้วย ภิกษุผู้มีฌาน พระสูตรนี้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสแก่ภิกษุ
ทั้งหลายเกี่ยวกับธรรม ๑๐ ประการที่ก่อให้เกิดความเลื่อมใสได้รอบด้านและเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยอาการ
ทั้งปวง^๗

การศึกษาคำสอนเรื่องการเจริญฌาน ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ตามที่ต่าง ๆ
รวมทั้งคำอธิบายจากคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง นำมาศึกษาให้ละเอียดในทุกแง่มุม เพื่อให้เห็นถึงแก่นแท้
ของฌาน และความเชื่อมโยงกับหมวดธรรมอื่นในกระบวนการปฏิบัติธรรม โดยเฉพาะวิปัสสนา
ภาวนา ในยุคสมัยที่แตกต่างกัน เพื่อให้ผู้สนใจที่ศึกษาเกี่ยวกับฌานสูตรได้มีความรู้ความเข้าใจ
ความหมายและความสำคัญของฌานมากขึ้นตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า ที่ได้กล่าวตรัส
แก่ภิกษุในพระสูตร เพื่อเป็นการส่งเสริมการประพฤติปฏิบัติธรรมตามคำสั่งสอน พระพุทธองค์ ซึ่ง
มีเนื้อหา และสาระสำคัญ และหลักการเจริญวิปัสสนาแบบสมณะยานิกอันเป็นแนวทาง แห่งการ

^๒ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๓/๑๑๐.

^๓ ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๕๒/๒๕๐.

^๔ อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๘๗/๑๒๓.

^๕ อ.น. (ไทย) ๒๒/๒๕๖/๓๙๕.

^๖ อ.น. (ไทย) ๒๓/๓๖/๕๐๘-๕๑๓.

^๗ อ.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๘/๑๒.

บรรลุมรรค ผล และกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน^{๑๑} เพื่อเป็นการเสริมสร้างองค์ความรู้ที่สามารถน้อมนำมาเป็นบาทฐานและเป็นแนวทางในการเจริญวิปัสสนาแบบสมณะยานิก และสามารถตอบคำถามของผู้ปฏิบัติธรรมเกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาแบบสมณะยานิกได้อย่างถูกต้องตรงตามความเป็นจริง อันเป็นประโยชน์แก่อกุลแก่พระพุทธศาสนาสืบต่อไป

จากความเป็นมาและปัญหาที่กล่าวมาแล้วนี้ ผู้ศึกษามีความสนใจที่จะศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในฉนาคสูตร ซึ่งมีเนื้อหา สาระสำคัญเกี่ยวกับฉนาคต่าง ๆ ซึ่งเป็นเครื่องมือต่อการเจริญวิปัสสนาและหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาอันเป็นแนวทางแห่งการบรรลุมรรค ผล และกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน เพื่อเป็นการเสริมสร้างองค์ความรู้ที่สามารถน้อมนำมาเป็นบาทฐานและเป็นแนวทางในการเจริญวิปัสสนาภาวนา และสามารถตอบคำถามของผู้ปฏิบัติธรรมเกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาได้อย่างถูกต้องตรงตามความเป็นจริง อันเป็นประโยชน์แก่อกุลแก่พระพุทธศาสนาสืบต่อไป

๑.๒ คำถามวิจัย

- ๑.๒.๑ เนื้อหาสาระสำคัญในฉนาคสูตรเป็นอย่างไร
- ๑.๒.๒ หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในฉนาคสูตรเป็นอย่างไร

๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๓.๑ เพื่อศึกษาเนื้อหาสาระสำคัญในฉนาคสูตร
- ๑.๓.๒ เพื่อศึกษาหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในฉนาคสูตร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) และเชิงพรรณนา (Descriptive Research) โดยแบ่งขอบเขตของการวิจัย ดังต่อไปนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเอกสาร

ผู้วิจัยใช้เอกสารข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) จากคัมภีร์พุทธศาสนา เถรวาท ทั้งภาษาบาลี และภาษาไทย ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๐๐ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์

^{๑๑} พระภิกษุโกณฑัญญะ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๓๙๗.

พ.ศ.๒๕๓๙ อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณ อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย ปกรณวิเสส วิสุทธิมรรคภาษาบาลี ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัยหลักสูตรเปรียญธรรม วิสุทธิมรรคภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ฎีกาวิสุทธิมรรคใช้ปรมาตมัญชสาฉบับ แปลโดยสิริ เพ็ชรไชย และเอกสารข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) ใช้หนังสือแปลและ หนังสือที่แต่งโดยพระเถระ นักปราชญ์ นักวิชาการ เอกสารประกอบการเรียนหลักสูตรพุทธศาสตร มหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา บทความในวารสารทางวิชาการ สื่ออิเล็กทรอนิกส์และ รายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตเนื้อหาที่จะศึกษาออกเป็น ๒ ส่วน คือ ๑) ศึกษาเนื้อหาสาระสำคัญในฉานสูตรในประเด็น ความเป็นมา ความหมาย ความสำคัญ หลักธรรมที่ปรากฏ ประโยชน์ที่ได้จากการศึกษาและปฏิบัติตามหลักธรรมในพระสูตร เป็นต้น ๒) ศึกษาหลักปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนาในฉานสูตร ในประเด็น ความหมายของวิปัสสนา หลักธรรมที่เกื้อกูลต่อการปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา หลักการและวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา หลักธรรมในฉานสูตรที่เกื้อกูล สนับสนุนส่งเสริมการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นต้น

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ ฉานสูตร หมายถึง พระสูตรที่ว่าด้วยรู้แจ้งธรรมตามลำดับบพได้, ว่าด้วย ฉาน และอภิญา ลักษณะของบุคคลที่ต่างกันทำให้เกิดความเลื่อมใส และธรรมที่ขัดขวางการบรรลุธรรม คือการตระหนี่ และเกี่ยวกับธรรม ๑๐ ประการที่ก่อให้เกิดความเลื่อมใสได้รอบด้านและเป็นผู้บริบูรณ์ ด้วยอาการทั้งปวง

๑.๕.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนา หมายถึง การเจริญภาวนาเพื่อความรู้แจ้งเห็นจริง ตามความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลายให้เกิดปัญญาเพื่อรู้รูป นามตามความเป็นจริง คือเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตา

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการทำวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจะดำเนินการวิจัยโดยศึกษาข้อมูลที่เป็นหลักฐานจาก พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณวิเสส วิสุทธิมรรคเป็นลำดับ และจากเอกสารที่ผู้ทรงคุณวุฒิได้ ศึกษาค้นคว้าแล้วเผยแพร่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ในเบื้องต้นผู้วิจัยได้สำรวจเอกสารและรายงานการ วิจัยที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

๑.๖.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑) คัมภีร์พระไตรปิฎก พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ในทสกนิบาต แสดงฉานสูตร ให้ความหมายว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีศรัทธาและมีศีล แต่ไม่เป็นพหูสูต เป็นพหูสูตแต่ไม่เป็นธรรมกถึก ฯลฯ อย่างนี้ เธอชื่อว่าเป็นผู้ไม่บริบูรณ์ด้วยองค์นั้น เธอพึงบำเพ็ญองค์นั้นให้บริบูรณ์ด้วยคิดว่า “ทางที่ดี เราควรเป็นผู้มีศรัทธา มีศีล เป็นพหูสูต เป็นธรรมกถึก” ฯลฯ”^๙

๒) คัมภีร์อรรถกถา ได้อธิบายฉานสูตรไว้ว่า เหตุตั้งแห่งพระสุตตร มี ๔ อย่าง คือ เกิดเพราะอหยาตย์ของตน, เกิดเพราะ อหยาตย์ของผู้อื่น, เกิดด้วยอำนาจ คำถาม, เกิดเพราะเหตุเกิดเรื่อง เป็นต้น^{๑๐}

๓) คัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้บรรยายเรื่องฉานไว้ในปฐมวิภังคกถา ความหมายว่า พึงทราบว่าเป็นปฐมฉานองค์ ๕ ด้วยการละนิวรณ์ ๕ เหล่านี้ คือ กามฉันทะ พยาบาทะ ถีนมิทธะ อุจฉัจจกุกกัจจะ และวิจิกิจฉา ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อผู้เพียรปฏิบัติยังไม่กำจัดนิวรณ์เหล่านี้ ฉานก็เกิดขึ้นไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ นิวรณ์เหล่านี้จึงชื่อว่าเป็นองค์สำหรับละของปฐมฉานดังกล่าว^{๑๑}

๑.๖.๒ ตำราทางวิชาการและเอกสารที่เกี่ยวข้อง

๑) สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) อธิบายเรื่องการเจริญภาวนาไว้ในหนังสือ “อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า” ว่า ผู้ที่ยินดีในการเจริญภาวนาแล้วปฏิบัติวิปัสสนาจนเห็นแจ้งอริยสัจ ๔ ด้วยมรรคปัญญา ย่อมบรรลุผลและนิพพาน เป็นพระอรหันต์ผู้ละกิเลสได้โดยสิ้นเชิง สามารถระงับความโศกเศร้า และความคร่ำครวญ ดับทุกข์ทางกายและโหม่นสททางใจในภพนี้ได้แล้ว เมื่อได้ปรินิพพานแล้วก็ไม่เวียนว่ายตายเกิดในภพใหม่ได้รับทุกข์ และโหม่นสทอีก เป็นผู้บรรลุมรรคญาณ^{๑๒}

๒) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ “พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ” ว่า เมื่อสติจับอยู่กับสิ่งที่ต้องการกำหนดอย่างเดียว และสัมปชัญญะ รู้เข้าใจสิ่งนั้นตามที่มันเป็น ย่อมเป็นการควบคุมกระแสการรับรู้และความคิดไว้ให้บริสุทธิ์ ไม่มีช่องที่

^๙ อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๘/๑๗.

^{๑๐} อัง.เอกาทสก.อ. (ไทย) ๓/๘/๔๔๒.

^{๑๑} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาโมกข์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๙.

^{๑๒} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่ง พระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๒๐๘.

กิเลสต่าง ๆ จะเกิดขึ้นได้ และในเมื่อวิเคราะห์มองเห็นสิ่งเหล่านั้น เพียงแค่ตามที่มันเป็น ไม่ใส่ใจความรู้สึก ไม่สร้างความคิดคำนึง ตามความโน้มเอียงและความใส่ใจต่าง ๆ ที่เป็นสภวิสัย ลงไป ก็ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นต่าง ๆ ไม่มีช่องที่กิเลสทั้งหลายเช่นความโกรธจะเกิดขึ้นได้ เป็นวิธีกำจัดอาสวะเก่า และป้องกันอาสวะใหม่ไม่ให้เกิดขึ้น^{๑๓}

๓) พระธรรมธีรราชกุมาร (โชดก ญาณสิทธิ) ได้อธิบายเรื่องสมณะ ในหนังสือ “วิปัสสนากรรมฐาน” ว่า สมณะแปลว่า สงบธรรมะที่หยาบ ๆ มีวิตก เป็นต้น องค์ฌานทั้ง ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา นี้ ถ้าจะว่าตามอำนาจแห่งธรรมชั้นสูงขึ้นไปกว่านี้ คือ ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจฌาน แล้วยังนับว่าเป็นธรรมะหยาบอยู่ ครั้น เจริญฌานสูง ๆ ขึ้นไป องค์ฌานเหล่านี้ก็สงบลง เพราะฉะนั้น สมณะ จึงได้แปลว่า สงบคำที่หยาบ ๆ^{๑๔}

๔) พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้อธิบายเรื่องการเจริญวิปัสสนาของสมถยานิก ไว้ในหนังสือ “วิปัสสนานัย เล่ม ๑” ว่า ภิกษุผู้บรรลุปฐมฌานก่อนจะเจริญวิปัสสนาเพื่อให้ฌานเป็นบาท เมื่อออกจากฌานแล้วจึงเจริญวิปัสสนาต่อมาแม้การหยั่งเห็นก็เป็นกำหนดรู้ชั้น ๕ ซึ่งปรากฏในปฐมฌานนั้น ผู้ที่บรรลुरुูปฌาน ก็ควรปฏิบัติตามนัยนี้เช่นเดียวกัน แม้ในพระบาลีอื่นก็กล่าวไว้ว่าผู้บรรลुरुูปฌานต้องเข้าฌานก่อนแล้วออกจากฌาน หลังจากนั้นจึงกำหนดรู้รูปนามที่ปรากฏในฌานนั้น ๆ^{๑๕}

๕) พระภัททันตะ อาสภมหาเถระ แสดงแนวทางการเจริญวิปัสสนาไว้ในหนังสือ วิปัสสนาที่ปณีตกว่า หลักในการเจริญวิปัสสนานั้น พึงเริ่มแต่สิ่งที่เห็นได้ง่ายและชัดต่อรูป ในอารมณ์ที่กำหนดนั้น นามเป็นอารมณ์ที่ละเอียดประณีต เห็นได้ยากยิ่งกว่ารูป ดังนั้นในระยะเริ่มแรกของวิปัสสนายานิกบุคคล พึงให้กำหนดรูปก่อน^{๑๖}

^{๑๓} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๘, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีพิมพ์, ๒๕๖๐), หน้า ๘๑.

^{๑๔} พระธรรมธีรราชกุมาร (โชดก ญาณสิทธิ, ป.๕.๙), วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยวรงค์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๘๘๒.

^{๑๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) วจนา, วิปัสสนานัย เล่ม ๑, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิกขุ, (นนทบุรี: บริษัทไทยร่วมเกล้า จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๕๓.

^{๑๖} พระภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาเถระ อัครมหาเถระ อัครมหาเถระ อัครมหาเถระ อัครมหาเถระ, วิปัสสนาที่ปณีตกว่า ฉบับพิมพ์รวมเล่มใน ๑๐๐ ปี อัครมหาเถระ อัครมหาเถระ อัครมหาเถระ อัครมหาเถระ อัครมหาเถระ, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พรินต์ติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน, ๒๕๕๔), หน้า ๒๓๑.

๖) ศรีศากยอโศก (พุทธทาสภิกขุ) ได้อธิบาย ไว้ในหนังสือ “หลักการฝึกสมาธิภาวนา ตามรอยพระพุทธองค์” ไว้ว่า การเจริญสมถภาวนามีบัญญัติเป็นอารมณ์ อาศัยนิมิตเป็นอารมณ์ บัญญัติในการเริ่มบริกรรมภาวนา นิมิต หรือ นิมิตอารมณ์เครื่องห่วงแห่งจิต หมายถึง สิ่งที่เป็นหลักยึดถือของจิตเพื่อให้ตั้งมั่นบังเกิดเป็นสมาสติ และสัมมาสมาธิ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและไม่ใช่อรูปธรรม^{๑๗}

๗) ธนิต อยู่โพธิ์ ได้อธิบายไว้ในหนังสือ “วิปัสสนา นิยาม” ไว้ว่า “อนิจจาทีวิวิธการโต ทสสนตเถน วิปัสสนา สงขาทานถจ” เรียกว่า วิปัสสนา เพราะเห็นโดยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยง เป็นต้น^{๑๘}

๘) รศ.ดร.สุจิตรา อ่อนค้อม ได้อธิบายไว้ในหนังสือ “การฝึกสมาธิ” ไว้ว่า เนวส์ัญญานาสัญญาตนะ คือ ฌานอันเข้าถึงภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่^{๑๙}

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) พระสัจจวัฒน์ วชิรญาณ (ฉัตรไทยแสง) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการปฏิบัติกรรมฐานแบบสมถพุทฺพังคมนัยตามคำสอนของ พระธรรมสิงหบุราจารย์ (จรัญ จิตฺตมโ)” พบว่า การเจริญสมถพุทฺพังคมนัย คือการเจริญวิปัสสนาโดยมีสมถเป็นเบื้องต้น เมื่อได้สมาธิระดับอุปปจารสมาธิ หรือ อัปนาสมาธิ จิตมีความเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะแล้ว สมถยานิกย่อมเจริญวิปัสสนาในนามธรรม หรือเมื่อออกจากฌานสมาบัติแล้วพิจารณาสภาวธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นทางอายตนะทั้ง ๖ โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา^{๒๐}

๒) พระมหานิรัญ ชิตมาโร (บำเรอสงค์) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาพุทธวิธีการสอนวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า หลักวิปัสสนาภาวนาที่ตรัสไว้ในรูปของสติปัญญาเป็นคำสอนที่ครอบคลุมหลักธรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับวิปัสสนาทั้งหมด เพราะสติปัญญา

^{๑๗} ศรีศากยอโศก, หลักการฝึกสมาธิภาวนา ตามรอยพระพุทธองค์, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อินเทอร์เน็ต เทคโนโลยี จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๓๙๘.

^{๑๘} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนานิยาม, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๓๗๘.

^{๑๙} รศ.ดร.สุจิตรา อ่อนค้อม, การฝึกสมาธิ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๕๓), หน้า ๓๗.

^{๒๐} พระสัจจวัฒน์ วชิรญาณ (ฉัตรไทยแสง), “ศึกษาการปฏิบัติกรรมฐานแบบสมถพุทฺพังคมนัยตามคำสอนของพระธรรมสิงหบุราจารย์ (จรัญ จิตฺตมโ)”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), บทคัดย่อ.

เป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสยืนยันไว้ว่า เป็นทางสายเดียว ที่เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไปเพื่อก้าวพ้นเขตแดนแห่งความเศร้าโศกคร่ำครวญรำพัน เพื่อความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งความทุกข์โทมนัส เป็นไปเพื่อการบรรลุธรรมเพื่อความรู้อยิ่ง และเป็นไปเพื่อบริพพาน^{๒๑}

๓) พระคณิน โสทโร (เมืองเกิด) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการพัฒนาปัญญาเพื่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า ปัญญา หมายถึง การรู้แจ้งตามความเป็นจริง เป็นการรู้เท่าทันรูปนามตามความเป็นจริงจนเห็นอาการเกิดดับ (พระไตรลักษณ์) รู้ชัดตามภาวะของตน เพื่อคลายความยึดมั่นถือมั่น จัดเป็นเจตสิกเรียกว่า ปัญญาเจตสิก เป็นเจตสิกที่หลุดพ้นไปจากตัณหาทิฏฐิ สามารถขจัดกิเลสได้อย่างสมบูรณ์ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ เป็นแนวทางที่ทำให้จิตบริสุทธิ์หมดจด พ้นจากทุกข์ ก้าวสู่การบรรลุเป็นพระอริยบุคคลมี ๔ ประเภท คือ พระโสดาบัน, พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์^{๒๒}

๔) Bhikkhu Varamonkalo ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการยกอารมณ์ขึ้นสู่วิปัสสนาของผู้ปฏิบัติธรรมแบบสมถูปุพพังมณีนัย” พบว่า การยกอารมณ์ขึ้นสู่วิปัสสนาภาวนาของผู้ปฏิบัติแบบสมถูปุพพังมณีนัยนั้นเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาของสมถยานิกบุคคล โดยเจริญสมถภาวนาเบื้องต้นจนได้สมาธิระดับอุปปจารสมาธิ หรือ อัปปนาสมาธิ สำหรับผู้บรรลุปฐมฌานก่อนเพื่อให้ฌานเป็นบาท ออกจากฌานแล้วด้วยความเป็นวสี ใช้แค่ขณิกสมาธิ ยกอารมณ์ขึ้นสู่วิปัสสนาพิจารณากำหนดรู้สภาวะธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นทางอายตนะทั้ง ๖ มีธรรมที่เป็นอารมณ์^{๒๓}

๕) นางสาวศุภากร วัจจุตถิภิญโญ ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาลักษณูปถมานในการเจริญวิปัสสนา” พบว่า ลักขณูปนิชฌาน จึงทำให้ศาสนาของพระองค์เป็นศาสนาที่แตกต่างจากศาสนาอื่นโดยสิ้นเชิง จึงกล่าวได้ว่า ลักขณูปนิชฌาน เป็นฌานที่ทำให้เกิดปัญญาอันนำไปสู่ความสิ้นไป

^{๒๑} พระมหานริฎฐ ชิตมาโร (บำเรอสงค์), “ศึกษาพุทธวิธีการสอนวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๒๒} พระคณิน โสทโร (เมืองเกิด), “ศึกษาการพัฒนาปัญญาเพื่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), บทคัดย่อ.

^{๒๓} Bhikkhu Varamonkalo, “ศึกษาการยกอารมณ์ขึ้นสู่วิปัสสนาของผู้ปฏิบัติธรรมแบบสมถูปุพพังมณีนัย”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), บทคัดย่อ.

บทที่ ๒

เนื้อหาและสาระสำคัญของในฉานสูตร

พระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้น มี ๓ ส่วน คือ ปรีชาปฏิบัติ และปฏิเวธ เป็นธรรมที่เนื่องกันล้วนหยั่งลงในอริยสัจทั้ง ๔ การที่จะรู้หรืออริยสัจธรรมทั้ง ๔ ได้นั้น จะต้องมีการศึกษามีการปฏิบัติตามลำดับ คือ ต้องประกอบด้วยความรู้ความเข้าใจตามนัยดังกล่าวแล้วทั้ง ๓ ชั้น คือ สัจญาณ ได้แก่ ปรีชา ซึ่งจะต้องรู้ด้วยการศึกษา ส่วนกิจญาณเป็นการปฏิบัติ คือ ต้องลงมือกำหนดรู้ทุกข์ เมื่อทุกข์ที่กำหนดก็รู้แล้ว ตัณหาก็ละแล้ว นิโรธก็แจ้งแล้ว มรรคก็เจริญแล้ว เช่นนี้ เป็นกตญาณ เรียกว่า ปฏิเวธ ที่ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ ลักษณะปรีชา ปฏิบัติ ปฏิเวธ ดังกล่าวนี้ มีปรากฏมากมายในหลายพระสูตร ในการศึกษาครั้งนี้ กำหนดศึกษา ฉานสูตร โดยกำหนดประเด็นศึกษาดังนี้

- ๒.๑ ความเป็นมาและความหมายของฉานสูตร
- ๒.๒ เนื้อหาสาระของฉานสูตร
- ๒.๓ หลักธรรมที่ปรากฏในฉานสูตร
- ๒.๔ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความเป็นมาและความหมายของฉานสูตร

ฉานสูตรมีปรากฏอยู่ ๒ แห่ง คือ ฉานสูตรเป็นพระสูตรว่าด้วยฉาน ปรากฏในอังคุตตรนิกาย นวกนิบาต ปฐมป้อนณาสก มหาวรรค^๑

และต่างว่าด้วยภิกษุผู้มีฉานปรากฏในอังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต ปฐมป้อนณาสก อานิสังสวรรค^๒

^๑ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, บทนำ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๒๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า [๑๗].

^๒ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, บทนำ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๒๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า [๑๗].

โดยทั้งสองแห่ง มีเนื้อความต่างกัน ดังนั้น ผู้ศึกษาจะนำเสนอฉานสูตร ตามนัยแห่ง ทสกนิบาต ปฐมปณาสก์ อานิสังสวรค ซึ่งเป็นการรวมหลักธรรมที่เกื้อหนุนต่อการปฏิบัติ วิปัสสนาและเกิดปัญญารู้แจ้งแทงตลอดจนเข้าสู่พระนิพาน ซึ่งในอานิสังสวรค เป็นวรรคว่าด้วย อานิสงส์ หรือผลอันสืบเนื่องจากรมดี ซื่อนี้ตั้งตามสาระสำคัญของพระสูตรที่ ๑-๕ ซึ่งวรรคนี้จะมี ๑๐ พระสูตร ได้แก่

๑. กิमतถียสูตรว่าด้วยคำถามเกี่ยวกับผลแห่งศีล
๒. เจตนากรณียสูตรว่าด้วยกรรมที่ไม่ต้องทำด้วยความตั้งใจ
๓. ปฐมอุปนิสสูตรว่าด้วยธรรมมีเหตุให้ถูกขจัด สูตรที่ ๑
๔. ทุตติยอุปนิสสูตรว่าด้วยธรรมมีเหตุให้ถูกขจัด สูตรที่ ๒
๕. ตติยอุปนิสสูตรว่าด้วยธรรมมีเหตุให้ถูกขจัด สูตรที่ ๓
๖. สมာธิสูตรว่าด้วยการได้สมาธิของภิกษุ
๗. สารีปุตตสูตรว่าด้วยพระสารีบุตรตอบปัญหาพระอานนท์
๘. ฉานสูตรว่าด้วยภิกษุผู้มีฉาน
๙. สันตวิโมกขสูตรว่าด้วยสันตวิโมกข์
๑๐. วิชชาสูตรว่าด้วยวิชา

ฉานสูตร เป็นพระสูตรในลำดับที่ ๘ ในอานิสังสวรค ว่าด้วยภิกษุผู้มีฉาน

ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ฉาน หมายถึง การเพ่ง หรือ เฝ้า เป็นกระบวนการในการ ทำสมาธิที่สำคัญยิ่ง ผู้ปฏิบัติเพื่อต้องการบรรลุฉานนั้น จะต้องเจริญกัมมัฏฐานแนวสมถะ โดยการ เลือกลงเพ่งอารมณ์สมถกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เหมาะกับจริตของตน เพ่งอารมณ์สมถกัมมัฏฐาน จนจิตเป็นสมาธิ ถึงขั้นอัปปนาสมาธิ สมาธิจิตขั้นอัปปนาเป็นสมาธิที่แข็งแกร่ง บริสุทธิ์ผุดผ่อง สงบยิ่ง นัก เมื่อจิตเป็นสมาธิธรรมอันเป็นข้าศึกคือนิวรณ์ไม่สามารถครอบงำได้ เพราะฉะนั้น ฉานจึงเป็นผล ของการทำสมาธิ คำว่า “ฉาน” ซึ่งมีรูปศัพท์เป็นคำกริยาในภาษาบาลีว่า “ฉายติ” แปลว่า ย่อมเพ่ง หรือว่า ย่อมเฝ้า ในคัมภีร์พระไตรปิฎก มีการกล่าวถึงฉานไว้ในที่ต่าง ๆ ดังนี้

ฉาน หมายถึง การเฝ้า ตั้งความในพุทธพจน์ว่า เนกขัมมะย่อมเฝ้า เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า ฉาน เนกขัมมะย่อมเฝ้ากามฉันทะให้ไหม้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ฉาน อรหัตตมรรค ย่อมเฝ้า เพราะ เหตุนี้ จึงชื่อว่าฉาน อรหัตตมรรคย่อมเฝ้ากิเลสทั้งปวงให้ไหม้ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า ฉาน^๓ โดยสรุป สภาวธรรมใด ๆ เฝ้าทำลายกิเลส เรียกว่า ฉาน

^๓ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๑/๖๐๘.

ฌานมีความสำคัญมากดังพระพุทธองค์ทรงตรัสให้ภิกษุเป็นผู้มีฌานว่า

ภิกษุพึงเป็นผู้มีฌาน ไม่พึงเป็นผู้มีเท้าอยู่ไม่สุข พึงเว้นจากความคะนอง ไม่พึงประมาทและพึงอยู่ในที่นิ่งที่นอนที่มีเสียงน้อย” คำว่า พึงเป็นผู้มีฌาน หมายถึง มีปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน ฯลฯ เป็นผู้ยินดีในฌาน ขวนขวายในความเป็นผู้มีจิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว หนักในประโยชน์ของตน^๔

ในฌานสูตร^๕ พระองค์ทรงแสดงว่าอาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้เพราะอาศัย ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน ฯลฯ เพราะอาศัยสัญญาเวทิตนโรธ แล้วทรงนำมาติกาแต่ละบทมาตั้งเป็นคำถามว่า เพราะเหตุไรจึงทรงกล่าวอย่างนั้น จากนั้นทรงอธิบายขยายความแต่ละมาติกาอย่างละเอียด

ในสัมพาสสูตร^๖ ว่าด้วยวิธีหาทางออก (ช่อง) ในที่แคบ ที่แคบสำหรับผู้บำเพ็ญฌาน ได้แก่ นิรวณ ๕ วิธีออกทางช่องว่าง หมายถึงความหลุดพ้น กล่าวคือภาวะที่ทำให้เกิดช่องว่างหรือที่ปลอดจากกิเลสต่าง ๆ เปรียบเสมือน “ที่แคบ” หมายถึงเอา รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และสัญญาเวทิตนโรธ ๑ แต่ละภาวะสามารถทำให้เกิดความว่างหรือที่ปลอดจากกิเลสต่างกัน จัดเป็นคู่ ๆ ดังนี้

- ๑) ปฐมฌาน ว่างจาก กามคุณ ๕ และนิรวณ ๕
- ๒) ทุตติยฌาน ว่างจาก วิตกและวิจารณ์
- ๓) ตติยฌาน ว่างจาก ปิตี
- ๔) จตุตถฌาน ว่างจาก สุขและทุกข์
- ๕) อากาสนัญญาตนฌาน ว่างจาก รูปสัญญา
- ๖) วิญญาณัญญาตนฌาน ว่างจาก อากาสนัญญาตนสัญญา”
- ๗) อากิญจัญญาตนฌาน ว่างจาก วิญญาณัญญาตนสัญญา”
- ๘) เนวสัญญานาสัญญาตนฌาน ว่างจาก อากิญจัญญาตนสัญญา”
- ๙) สัญญาเวทิตนโรธ ว่างจาก เนวสัญญานาสัญญาตนสัญญา และกิเลสทั้งหลาย

ในคัมภีร์อิทธิธรรมทรงแสดงกระบวนการเข้ารูปฌานและอรูปฌานไว้โดยพิสดาร และทรงแสดงเหตุปัจจัยที่จะทำให้ได้ฌาน เป็นต้นว่า ผู้ที่ต้องการจะได้ฌานจะต้องถึงพร้อม ด้วย ศีล ๔ ประเภทเหล่านี้คือ ปาติโมกขสังวรศีล อาชีวกปาริสุทธิศีล อินทริยสังวรศีล และปัจจัยสันนิสสิตศีล พร้อมทั้งจะต้องถึงพร้อมด้วยสติสัมปชัญญะ อาศัยอยู่ที่เจียบสงัดแล้วลงมือปฏิบัติ เพื่อละนิรวณอัน

^๔ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๖๐/๔๔๖.

^๕ ดูรายละเอียดใน อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๕๐๘-๕๑๓.

^๖ ดูรายละเอียดใน อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๔๒/๕๓๓-๕๓๖.

เป็นปฏิปักษ์กับฌาน ท่านได้แบ่งฌานออกเป็น ๕ ชั้น เรียกว่าฌานปัญจนัย^๗ ได้แก่ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจฌาน ความจริงฌาน ๕ ในคัมภีร์อภิธรรม ก็คือฌาน ๔ นั้นเอง เพียงแต่ขยายรายละเอียดขององค์แห่งฌาน

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ บรรลุตติยฌาน มีความผ่องใสแห่งจิตในภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ เพราะวิตกวิจารณ์สงบไป มีปีติและสุขเกิดแต่สมาธิอยู่ มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกายเพราะปีติสิ้นไป บรรลุตติยฌานที่พระ อริยะสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้ เป็นผู้ มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข บรรลุตติยฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์และดับ โสมนัสโทมนัสก่อน ๆ ได้มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่^๘

พราหมณ์ เราปรารถนาความเพียร ไม่ย่อหย่อน มีสติตั้งมั่น ไม่หลงลืม มีกายสงบ ไม่กระสับกระส่าย มีจิตแน่วแน่เป็นสมาธิ^๙

ดังนั้นฌาน เป็นการเพ่งอารมณ์จนใจแน่วแน่เป็นอัปปนาสมาธิ มีภาวะจิตสงบประณีต ซึ่งมีสมาธิเป็นองค์ธรรมหลัก ฌานมีหลายชั้น ยิ่งเป็นชั้นสูงขึ้นไปเท่าใด องค์ธรรมต่าง ๆ ที่เป็นคุณสมบัติของจิตก็ยิ่งลดน้อยลงไปเท่านั้น ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ได้แบ่งฌานตามลักษณะของการเพ่งพินิจตามพระอรหันตเถรจารย์มี ๒ ประเภท คือ อารัมมณูปนิชฌาน(เข้าไปเพ่งอารมณ์) และ ลักษณะูปนิชฌาน(เข้าไปเพ่งลักษณะ) มีลักษณะ ๒ ระดับใหญ่ ๆ คือ^{๑๐}

๑. อารัมมณูปนิชฌาน หมายถึง การเข้าไปเพ่งอารมณ์โดยยึดถือเอาภคินมาเป็นอารมณ์ เป็นสมถกัมมัฏฐานโดยตรง มีจุดมุ่งหมาย คือ สมาธิระดับฌาน มีกำลังของสมาธิ ๒ ระดับ คือ (๑) อุปจารสมาธิเป็นสมาธิจวนจะแน่วแน่ สมาธิที่ยังไม่ถึงถึงที่สุด เป็นขั้นทำให้กิเลสมีนิวรณ์ระงับได้ชั่วคราว ก่อนจะเป็นอัปปนาสมาธิ คือถึงฌาน (๒) อัปปนาสมาธิ เป็นสมาธิแน่วแน่ จิตตั้งมั่นตั้งนิ่ง แน่วแน่ เป็นสมาธิในฌาน เป็นการเพ่งอารมณ์ ได้แก่สมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔

๒. ลักษณะูปนิชฌาน หมายถึง เป็นการเพ่งลักษณะ ได้แก่ วิปัสสนา มรรค และ ผล เป็นวิปัสสนากัมมัฏฐานโดยตรง กล่าวคือ เป็นฌานของวิปัสสนา

วิปัสสนา ชื่อว่าลักษณะูปนิชฌาน เพราะพินิจสังขารโดยไตรลักษณ์

^๗ ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๕/๔๑๔.

^๘ อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๑/๖๙.

^๙ วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๑/๕.

^{๑๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๘), หน้า ๗.

มรรค ชื่อว่าลักษณะปนิชฌาน เพราะยังกิจแห่งวิปัสสนานั้นให้สำเร็จ

ผล ชื่อว่าลักษณะปนิชฌาน เพราะเพ่งนิพพานอันมีลักษณะเป็นสุญญตะ อนิมิตตะ และอัปปนิหิตะ อย่างหนึ่ง และเพราะเห็นลักษณะอันเป็นสัจภาวะของนิพพานอย่างหนึ่ง ฌานที่แบ่งเป็น ๒ อย่างนี้ มีมาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา

ในพระสูตรนี้ได้กล่าวถึงฌานไว้ ๔ ระดับตามองค์ฌานที่อยู่และระงับไป เช่น ปฐมฌาน คือ ฌานที่ ๑ มีองค์ฌาน ที่เป็นอารมณ์ปรากฏภายใน ๕ อย่างคือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา ถ้าขั้นสู่ฌานสูงขึ้นไปองค์ฌานนั้นก็ยิ่งจะลดน้อยลงตามลำดับสุดท้ายจะเหลือเพียงเอกัคคตาจิตเพียงอย่างเดียว มี ๒ ประเภท คือ รูปฌาน ๔ และ อรูปฌาน ๔

๑) รูปฌาน ๔ คือฌานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ หรือฌานที่เป็นรูปาวจร มี ๔ อย่าง ได้แก่ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน^{๑๑}

ปฐมฌาน (ฌานที่ ๑) คือ สงัดแล้วจากกาม สงัดแล้วจากอกุศลธรรม มีองค์ประกอบ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา

(๑) วิตก คือ การกำหนดจิตนึกคิดให้อยู่ให้อยู่กับอุบายที่ทำ ด้วยความตรึก โดยอาการต่าง ๆ ความดำริ ความที่จิตแนบแน่นใน อารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทในอารมณ์ ความยกจิตขั้นสู่อารมณ์

(๒) วิจารณ์ คือ ความตรึกตรอง ตามพิจารณาเข้าไปพิจารณา ที่จิตสืบท่ออารมณ์ความที่จิตเพ่งอารมณ์

(๓) ปีติ คือ อาการของจิตมี ความอิมเอิบ ความปราโมทย์ ความยินดีอย่างยิ่งความบันเทิง ความร่าเริง ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความตื่นเต้น ความที่จิตชื่นชมยินดี เมื่อผ่านวิตก วิจารณ์ แล้วจะเกิดอาการอิมเอม ชุ่มชื่นใจ

(๔) สุข คือ ความสุขอันละเอียดอ่อน สุขทั้งทางกายและจิตอย่างประณีต แบบที่ไม่เคยรู้สึกมาก่อน เป็นความสำราญทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส

(๕) เอกัคคตา คือ มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ตั้งมั่นในอารมณ์ทั้ง ๔ ประการ ข้างต้น เป็นความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่าย^{๑๒}

^{๑๑} วิ.ม.ท. (ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘๕.

^{๑๒} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๘๘/๔๒.

ในการทำสมาธิ เมื่อถึงขั้นปฐมฌาน จิตและกายของเราจะแยกจากกันได้เล็กน้อย หู จะรับรู้ถึงเสียงต่าง ๆ ได้ แต่อารมณ์จะนิ่งเป็นหนึ่ง ไม่รู้สึกรำคาญกับเสียงที่ได้ยิน วิธีง่าย ๆ ในการ วัดผลว่าสมาธิขั้นปฐมฌานหรือยัง สามารถใช้เสียงเป็นตัวชี้วัดได้ ถ้าเราทำสมาธิแล้วเกิดเสียงดัง ภายนอกเข้ามากระทบหู แต่ยังสามารถทรงสมาธิไว้ได้ และมีอารมณ์เป็นหนึ่งกับองค์ฌาน แสดงว่าเรา ถึงปฐมฌาน หรือฌานขั้นที่ ๑ แล้ว

อย่างไรก็ตาม ฌานคือสิ่งที่พัฒนาให้เข้มแข็งขึ้นได้ แต่ขณะเดียวกันก็สามารถเสื่อมลงได้ เช่นกัน และปัจจัยหลักอันเป็นเหตุให้ฌานเสื่อม เป็นเหมือนศัตรูของฌาน ก็คือ นิวรณ์ ๕ อันได้แก่

กามฉันทะ ความพอใจในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส
 พยาบาท ความโกรธเคือง คิดจงล้างจงผลาญ
 ถีนมิทธะ ความง่วงเหงา ซึมเซาที่เกิดขึ้นขณะปฏิบัติ
 อุทธัจจกุกกุกจะ ความคิดฟุ้งซ่าน หงุดหงิด รำคาญ
 วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย

อุปสรรคทั้ง ๕ ประการนี้ เป็นเครื่องกั้นความเจริญ เปรียบเสมือนมารที่คอยขัดขวางการ ปฏิบัติของเรา แต่เมื่อใดก็ตามที่เราสามารถทำฌานให้เกิดขึ้นได้ นิวรณ์เหล่านี้จะหายไป และในทาง กลับกัน เมื่อใดก็ตามที่นิวรณ์ ๕ ปรากฏในจิตใจ ฌานของเราก็จะหายไปด้วย สำหรับผู้เริ่มปฏิบัติใน ช่วงแรก จิตจะเข้าสู่ปฐมฌานได้เพียงช่วงสั้น ๆ เพียงครู่เดียวจากนั้นจิตจะถูกนิวรณ์รบกวนจนหลุด จากสมาธิ ซึ่งปรากฏการณ์เช่นนี้ถือว่าเป็นเรื่องธรรมดาที่ทุกคนจะต้องประสบพบเจอ ครูบาอาจารย์ ท่านจึงสอนให้เพียรปฏิบัติไปเรื่อย ๆ ฝึกฝนสมาธิไปเรื่อย ๆ เพราะเมื่อเราทำบ่อยมากขึ้น มีชั่วโมงบิน สูงขึ้น เมื่อนั้นกำลังแห่งฌานก็จะพัฒนาแข็งแกร่งขึ้นเรื่อย ๆ นิวรณ์ที่เป็นอุปสรรคทั้งหลายก็จะเบา บางลง แต่การเบาบางในที่นี้ก็มีใช้ว่านิวรณ์จะถูกทำลายราบคาบ เพียงแค่อ่อนกำลังเท่านั้นเมื่อสบ โอกาสย่อมเข้ามารบกวนฌานสมาธิของเราอีก วงจรการปฏิบัติจะหมุนเวียนไปเช่นนี้ จนกระทั่งเมื่อใด ก็ตามที่เราขึ้นสู่โลกุตระฌาน หรือบรรลुพระโสดาบันขึ้นไป จึงจะสามารถเอาชนะนิวรณ์ ๕ ได้อย่าง แท้จริง

โลกุตระฌานก็คือ การได้ฌานโลกีย์แล้วเจริญวิปัสสนาญาณ จนบรรลุธรรมเป็น พระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน นิวรณ์ธรรมทั้ง ๕ ที่เป็นอุปสรรคตัวร้ายจะรบกวนพระโสดาบันได้เพียงเล็ก ๆ น้อย ๆ เท่านั้น แต่ไม่สามารถเข้าครอบงำจิตใจของท่านได้

กิเลสในเรื่องราวรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และความโกรธเคืองนั้นพระโสดาบันและ พระสภิกษาคามียังคงมีอยู่อย่างเบาบาง คือเป็นเพียงนิวรณ์ที่มารบกวนแค่เพียงในความคิดเท่านั้น จะ ไม่เข้าครอบงำถึงขั้นกระตุ้นให้ลงมือทำความชั่ว

ส่วนพระอนาคามี^{๑๓} นั้น นิเวศน์ข้อกามฉันทะและพยาบาทได้ดับลงสนิทแล้วยังเหลือเพียงมีความคิดฟุ้งซ่านอยู่บ้าง แต่ส่วนใหญ่ก็จะเป็นการคิดฟุ้งซ่านในทางกุศล ซึ่งไม่เกิดโทษ ผู้ที่ปฏิบัติจนเข้าถึงอารมณ์ฌานจะมีใบหน้าสดใส แขม่วขึ้น ผิวพรรณผุดผ่องยิ่งกว่าการบำรุงด้วยเครื่องสำอางใด ๆ เพราะเป็นความงามที่เกิดจากคุณความดีภายใน และหากเสียชีวิตลงขณะที่กำลังทรงฌานอยู่ ก็จะไปเกิดในพรหมโลกทันที โดยถ้าอยู่ในปฐมฌานหยาบจะเกิดเป็นพรหมชั้นที่ ๑ ปฐมฌานกลางจะเกิดเป็นพรหมชั้นที่ ๒ และปฐมฌานละเอียดจะเกิดเป็นพรหมชั้นที่ ๓

นอกจากนั้น เมื่อเราได้ปฐมฌานแล้ว เรายังสามารถใช้อ่านาถแห่งฌานนี้เป็นฐานกำลังให้แก่วิปัสสนาญาณในการกำจัดกิเลสให้เป็นสมุจเฉตปหานคือตัดกิเลสอย่างสิ้นเชิง และบรรลุอรหัตตผลในทันที ฉะนั้นแล้ว แม้ว่าปฐมฌานจะเป็นเพียงฌานขั้นต้น แต่ก็ทรงไว้ซึ่งอานุภาพนักปฏิบัติทั้งหลายจึงมีอาจจะมองข้ามได้เลย^{๑๔}

เมื่อจะขึ้นสู่ทุติยฌานควรที่จะทำฌานให้เกิดอาการ ๕ ประการนี้ก่อน หมายถึงสามารถใคร่ครวญองค์ฌานได้อย่างคล่องแคล่ว สามารถเข้าฌานได้ตามความต้องการ เมื่อเข้าฌานแล้วสามารถดำรงอยู่ในฌานได้ตามความปรารถนา เมื่อจะต้องการออกตอนไหนเวลาไหนก็สามารถกำหนดได้และสุดท้ายสามารถพิจารณาองค์ฌานได้อย่างคล่องแคล่ว นั้นเป็นอาการที่ฌานลาภีบุคคลจำต้องปรารถนา เพราะเป็นเหตุให้สามารถขึ้นสู่ฌานเบื้องสูงได้ ในการสังขมวสีนั้นได้ปรากฏหลักฐานในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ว่า วสีมี ๕ อย่างดังนี้^{๑๕}

๑. อาวัชชนาวสี (ชำนาญในการคำนึงถึง)
๒. สมาปัชชนาวสี (ชำนาญในการเข้า)
๓. อธิภูฐานาวสี (ชำนาญในการอธิษฐาน)
๔. วุฏฐานาวสี (ชำนาญในการออก)
๕. ปัจจเวกขณาวสี (ชำนาญในการพิจารณา)

ทุติยฌาน (ฌานที่ ๒) มีองค์ประกอบ ๓ คือ ปิติ สุข เอกัคคตา มีความผ่องใสแห่งจิต ฌภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ เพราะวิตก วิจาร์ สงบไป มีปิติและสุขซึ่งเกิดแต่สมาธิอยู่^{๑๖} เมื่อขึ้นสู่ฌาน ๒ จะเหลือองค์ฌานแค่ ๓ องค์ โดยสองสิ่งแรกคือ วิตกและวิจาร์ จะหายไป ซึ่ง

^{๑๓} คุรยละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๘/๓๐๗.

^{๑๔} พคิน อินทรวงศ์, สมณะเท้าขาว วิปัสสนาเท้าซ้าย, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๕), หน้า ๔๔-๔๖.

^{๑๕} ชู.ป. (ไทย) ๓๑/๘๕/๑๔๓.

^{๑๖} วิ.ม.หา. (ไทย) ๑/๑๑/๕.

สภาวะในการปฏิบัตินั้น เมื่อเริ่มต้น จิตจะจดจ่ออยู่ที่วิตก คืออยู่ที่การบริการภวามาตามอุบายที่ได้เรียนมาแตกต่างกันไป แล้วจิตก็จะจดจ่อดูว่าการภวานานี้ถูกต้องหรือไม่ ซึ่งก็คือ วิจารณ์ หลังจากนั้นจึงเกิดปีติ เกิดความสุข และเกิดเอกัคคตา เหล่านี้คือองค์ฌานในปฐมฌาน และถ้าทรงสมาธิต่อไปเรื่อย ๆ แม้ขณะหลับตาก็จะเหมือนมีใครจุดเทียนมาวางใกล้ ๆ ในขณะนี้เองที่วิตกและวิจารณ์จะหายไป คือจิตจะหยุดการบริการภวานาไปเฉย ๆ และรู้สึกนึ่งสบายกว่าช่วงที่ภวานามาก ลมหายใจจะค่อย ๆ อ่อนลง หูได้ยินเสียงภายนอกแต่เบาลงกว่าเดิม จิตตั้งลงสู่ความเงียบสงบเมื่อถึงจุดนี้ นักปฏิบัติบางคนก็รู้สึกตัวว่าหยุดบริการภวาจะตกใจจนทำอะไรไม่ถูก แต่การที่จิตตวิตก วิจารณ์ ทั้งคำบริการนี้แหละคือประตูสู่ทุติยฌานถึงตรงนี้ถ้าใครทรงสมาธิไว้ไม่ได้ จิตจะตกลงสู่ปฐมฌานตามเดิม หรือบางคนอาจตกลงสู่อารมณ์ธรรมดาเลยก็มี

เมื่อจิตเข้าสู่ทุติยฌาน จิตจะละทิ้งคำภวานา และบังเกิดความสุข สดชื่นอย่างประณีตละเอียดกว่าปฐมฌานมาก เพราะการบริการภวานาจะต้องคอยประคับประคอง คำบริการมไว้ตลอด เมื่อละทิ้งปล่อยวางคำบริการลงได้ จิตจึงพบกับอำนาจแห่งปีติสุขอันละเอียดอ่อน

อย่างที่รู้กันว่าอุปสรรคของปฐมฌานคือเสียง ถ้าจิตไปยุ่งพัวพันกับเสียงปฐมฌานก็เสื่อม แต่สำหรับทุติยฌานแล้ว สิ่งที่จะเป็นอุปสรรคขัดขวางก็คือ วิตก วิจารณ์ เพราะเมื่อขั้นสู่ฌานขั้นที่สองแล้ว จิตมักจะคอยกลับไปหาคำบริการม ไหลลงสู่ฌานขั้นที่ ๑ เสมอ วิธีแก้ก็คือ ต้องหมั่นฝึกอยู่เสมอ เพื่อให้จิตเกิดความเคยชิน

อำนาจแห่งทุติยฌาน เป็นฐานกำลังให้วิปัสสนาญาณในการกำจัดกิเลสสู่การเป็นพระอรหันต์ได้เช่นเดียวกับปฐมฌาน แต่ทุติยฌานจะมีกำลังอำนาจมากกว่าปฐมฌานหลายเท่าตัว ช่วยให้วิปัสสนาญาณกำจัดกิเลสได้ดีกว่าและรวดเร็วกว่ามาก

ตติยฌาน^{๑๗} (ฌานที่ ๓) เป็นฌานที่พระอรหันะทั้งหลายสรรเสริญว่า เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ มีสุขอยู่ด้วยนามกาย มีองค์ประกอบ ๒ คือ สุข เอกัคคตา เพราะปีติสิ้นไป ในฌานขั้นที่ ๓ นี้จะเหลือเพียง ๒ องค์ฌานคือ สุขและเอกัคคตาเท่านั้น ส่วน วิตก วิจารณ์ และปีติจะหายไป เหลือแต่สุขซึ่งเป็นความสุขละเอียดอ่อนทางใจล้วน ๆ ไม่มีความสุขทางกาย และเอกัคคตา คือ อารมณ์ที่เป็นหนึ่งไม่ห้วงกายอีก เพราะเมื่อเข้าถึงตติยฌานแล้ว จิตกับกายจะแยกกันได้เด็ดขาด

ผู้ที่เสียชีวิตขณะที่อยู่ในตติยฌานจะไปเกิดในพรหมโลกชั้นที่สูงขึ้นไป ตติยฌานหยาบจะนำไปเกิดเป็นพรหมชั้นที่ ๗ ตติยฌานกลางจะนำไปเกิดเป็นพรหมชั้นที่ ๘ ตติยฌานละเอียดจะนำไปเกิดเป็นพรหมชั้นที่ ๙ และถ้าเราใช้อำนาจแห่งตติยฌานเป็นฐานกำลังให้วิปัสสนาญาณในการกำจัด

^{๑๗} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๑/๕.

กิเลสก็จะสามารถทำได้ดีกว่าทุติยฌานหลายเท่าตัว ช่วยให้วิปัสสนาญาณกำจัดกิเลสได้ดีกว่า และรวดเร็วกว่ามากนัก

อุปสรรคของฌาน ๓ หรือตติยฌานก็คือปิติ ถ้าหากทรงฌาน ๓ อยู่แล้วเกิดปิติขึ้น แสดงว่าสมาธิตกลงสู่ฌาน ๒ แล้ว และถ้ามีค่าปริกรรมเกิดขึ้นด้วย นั่นแสดงว่าจิตตกไปถึงฌาน ๑ แล้ว ดังนั้นจึงต้องประคับประคองฌานสมาธิอย่างระมัดระวัง

จตุตถฌาน (ฌานที่ ๔) มีองค์ประกอบ ๒ คือ อุเบกขาเอกัคคตา จตุตถฌาน เราได้บรรลุจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์และดับโสมนัส โทมนัส ก่อน ๆ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่^{๑๘} ฌานชั้นที่ ๔ จะมีแค่ ๒ องค์ฌาน เหมือนในฌาน ๓ แต่จะแตกต่างกันตรงที่ฌาน ๓ มีสุขและเอกัคคตารมณ์ แต่ในฌาน ๔ ความสุขจะเปลี่ยนเป็นอุเบกขา หรือการวางเฉยเข้ามาแทนที่

ลักษณะสำคัญของการปฏิบัติในฌาน ๔ คือ ลมหายใจ คือจะรู้สึกเหมือนไม่มีลมหายใจ แต่ผู้รู้บางท่านยืนยันว่าลมหายใจยังมีอยู่ เพียงแต่ว่าละเอียดมากจนรู้สึกว่ามีใน คัมภีร์วิสุทธิมรรค จึงกล่าวถึงคนที่ไม่ลมหายใจไว้ว่า มีอยู่ในบุคคล ๔ ประเภท คือ คนตาย คนดำน้ำ เด็กในครรภ์ มารดา และคนที่เข้าฌาน ๔

ในสถานะเช่นนี้ นักปฏิบัติบางคนอาจตกใจกลัวว่าจะเสียชีวิต เพราะไม่มีลมหายใจแล้ว บางคนจึงพยายามมองหาลมหายใจตนเอง ทำให้ตกฌาน ๔ และพบว่าลมหายใจกลับมาอีกครั้ง อารมณ์ของฌาน ๔ นั้นจึงเป็นอารมณ์ที่เสียบสงสัยจริง ๆ สิ่งภายนอกไม่สามารถเข้ากระทบได้ จิตและกายจะตัดขาดจากกันสิ้นเชิง จึงไม่ได้ยินเสียง ไม่มีความรู้สึกสุขทุกข์ ไม่รับรู้ ความรู้สึกทางกายใด ๆ

คุณประโยชน์ของฌาน ๔ นี้มีมากมาย ถ้าเราทรงฌาน ๔ ได้ เราจะมีอารมณ์แช่มชื่นตลอดเวลา และสามารถแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างน่าอัศจรรย์เพราะทั้งพลังของฌาน ๔ นี้มีมากมหาศาล เมื่อทำจนชำนาญแล้ว สามารถใช้เป็นบาทฐานในการฝึกวิชา ๓ อภิญญา ๖ และใช้ฌาน ๔ เป็นกำลังของวิปัสสนาญาณเพื่อกำจัดกิเลสก็จะบรรลุธรรม

ส่วนอุปสรรคของฌาน ๔ คือลมหายใจ ซึ่งผู้ปฏิบัติต้องตั้งสติให้มั่นคงว่าในฌาน ๔ นี้ลมหายใจของเราจะหายไป ถ้าเรากลับมารู้สึกถึงลมหายใจเมื่อไหร่ นั่นแสดงว่าสมาธิของเราตกจากฌาน ๔ แล้ว^{๑๙}

- ๒) อรูปฌาน ๔ คือ ฌานที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์ หรือฌานที่เป็นอรูปาวจร มี ๔ อย่าง ได้แก่
- (๑) อากาสนัญจายตนะ คือ ฌานอันกำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์

^{๑๘} วิมหา. (ไทย) ๑/๑๒-๑๓/๖.

^{๑๙} พคิน อินทรวงศ์, สมณะเฒ่าชาวา วิปัสสนาเฒ่าชาย, หน้า ๕๐.

ภิกษุบรรลุนิพพานโดยกำหนดว่า อากาศหาที่สุคติได้ เพราะล่วงรูปสัญญา ดับปฏิขสัญญา ไม่กำหนดนาคัตตสัญญาโดยประการทั้งปวง ภิกษุนั้นย่อมเห็นประจักษ์ชัดดังนี้ว่า “แม้อากาศนัญญาตนมานนี้แลก็ถูกปรุงแต่งแล้ว สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ถูกปรุงแต่งแล้ว สิ่งนั้นไม่เที่ยง มีความดับไปเป็นธรรมดา” ภิกษุนั้นดำรงอยู่ในธรรมนั้นแล้ว ฯลฯ และเป็นที่ยอมรับว่า บรรลุนิพพานเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม ที่ยังไม่บรรลุโดยลำดับ

(๒) วิญญาณัญญาตนณะ คือ ฌานอันกำหนดวิญญาณที่สุคติได้เป็นอารมณ์

วิญญาณัญญาตนณะโดยกำหนดว่า วิญญาณหาที่สุคติได้ ภิกษุนั้นย่อมเห็นประจักษ์ชัดดังนี้ว่า แม้วิญญาณัญญาตนมานนี้แลก็ถูกปรุงแต่งแล้ว สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ถูกปรุงแต่งแล้ว สิ่งนั้นไม่เที่ยง มีความดับไปเป็นธรรมดา ภิกษุนั้นดำรงอยู่ในธรรมนั้นแล้ว ฯลฯ และเป็นที่ยอมรับว่า บรรลุนิพพานเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมที่ยังไม่บรรลุโดยลำดับ^{๒๐}

(๓) อากิญจัญญาตนณะ คือ ฌานอันกำหนดภาวะที่ไม่มีอะไร ๆ เป็นอารมณ์

อากิญจัญญาตนณะโดยกำหนดว่า ไม่มีอะไร ภิกษุนั้นย่อมเห็นประจักษ์ชัดดังนี้ว่า ‘แม้ อากิญจัญญาตนมานนี้แลก็ถูกปรุงแต่งแล้ว ก็สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ถูกปรุงแต่งแล้ว สิ่งนั้นไม่เที่ยง มีความดับไปเป็นธรรมดา’ ภิกษุนั้นดำรงอยู่ในธรรมนั้นแล้ว ย่อมบรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย หากยังไม่บรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ก็จะเป็นอุปปาทิกะเพราะ โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไปด้วยความยินดีเพติดเพลินในธรรมนั้น ๆ จักปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก^{๒๑}

(๔) เนวสัญญานาสัญญาตนณะ คือ ฌานอันเข้าถึงภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่^{๒๒}

บุคคลล่วงเนวสัญญานาสัญญาตนณะโดยประการทั้งปวง บรรลุนิพพานเวทิตนโรธอยู่ นี้เป็นวิโมกข์ประการที่ ๘ วิโมกข์ ๘ ประการนี้แล ผู้เข้าวิโมกข์ ๘ ประการนี้ โดยอนุโลมบ้าง โดยปฏิโลมบ้างทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมบ้าง เข้าหรือออกได้ตามโอกาสที่ต้องการ ตามชนิดสมบัติที่ต้องการ และตามระยะเวลาที่ต้องการ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะ

^{๒๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๐/๒๒.

^{๒๑} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๑/๒๓.

^{๒๒} รศ.ดร.สุจิตรา อ่อนค้อม, การฝึกสมาธิ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๕๓), หน้า ๓๗.

อาสาละทิ้งไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ภิกษุนี้เราเรียกว่า ผู้เป็นอุกโตภาควิมุต
อานนท์ อุกโตภาควิมุตอย่างอื่นที่ดีกว่าหรือประณีตกว่าอุกโตภาควิมุตนี้ ไม่มี^{๒๓}

นิโรธมาน ฌานที่ ๙ หรือนิโรธสมาบัติ ทางคัมภีร์พระไตรปิฎกเรียกว่า เวทยิตนิโรธ ดังมี
พระดำรัสปรากฏไว้ว่า “บุคคลผู้ล่วงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุ สัญญา
เวทยิตนิโรธอยู่ นี้เป็นวิโมกข์ประการที่ ๘”^{๒๔} เป็นภาวะที่สัญญาและเวทนาดับ คือหยุดปฏิบัติหน้าที่
และเป็นความสุขขั้นสูงสุด^{๒๕} เมื่อเข้าสู่องค์ฌานลำดับที่ ๙ นี้ กายสังขารและจิตตสังขารจะระงับไป
คือแทบไม่มีลมหายใจ ไม่มีความรู้สึกทางกายและทางใจ แต่ก็ไม่ใช่พระนิพพาน สำหรับคุณสมบัติของ
ผู้ที่สามารถเข้า “นิโรธสมาบัติ” ได้นั้น พระบาลีระบุว่า “ต้องเป็นพระอนาคามีและพระอรหันต์”
เท่านั้น ต่ำกว่านั้นไม่สามารถเข้าได้ พระบาลีหลายแห่งยังระบุอานิสงส์ของการเข้าฌานสมาบัติไว้อีก
ว่า “เป็นการพักผ่อนของพระอริยเจ้า” สามารถระงับทุกขเวทนาทางกาย ฌานสมาบัตินี้สามารถเข้า
ได้นานสุดเพียง ๗ วัน เพราะร่างกายของคนเราจะทนอดทนกลั้นไม่กินข้าว ไม่หายใจ ไม่รับรู้อะไรเลย
นั้น ฝืนธรรมชาติได้เพียง ๗ วัน และเมื่อพระอริยบุคคลท่านนั้นออกจากฌานสมาบัติแล้ว ก็จะทำให้เกิด
ความหิวขึ้นมา(เพราะว่าอดข้าวมาหลายวัน) บุคคลผู้ใดได้ให้อาหารแก่พระอริยบุคคลผู้แรกออกจาก
ฌานสมาบัติเช่นนี้ จะได้รับอานิสงส์ใหญ่หลวง เทียบเท่าระดับจักรพรรดิสมบัติ มีสวรรค์และพระ
นิพพานเป็นเบื้องหน้า

สัญญาเวทยิตนิโรธ

(๑) สัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติเกิดมีได้อย่างไร ก่อนจะเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ ภิกษุได้
อบรมจิตที่จะน้อมไปเพื่อความเป็นจิตแท้ ธรรม ๒ อย่าง คือ สมถะ ๑ วิปัสสนา ๑ มีอุปการะมากแก่
สัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ

(๒) บุคคลล่วงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานโดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ
อยู่ เพราะเห็น ด้วยปัญญา อาสวะจึงเป็นอันสิ้นไป เธอย่อมมีสติออกจากสมาบัตินั้น ครั้นแล้วย่อม
พิจารณาเห็นธรรมที่ล่วงแล้ว ดับแล้ว แปรปรวนไปแล้วว่า ด้วยประการ นี้ เป็นอันว่า ธรรมที่ไม่มีแก่
เรา ย่อมมี ที่มีแล้ว ย่อมเสื่อมไป เธอไม่ยินดี ไม่ยินร้าย อันกิเลสไม่อาศัย ไม่พัวพัน พันวิเศษแล้ว
พราดได้แล้วในธรรมนั้น ๆ มีใจอันกระทำให้ปราศจากเขตแดนได้แล้วอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า ยังมีธรรม
เครื่องสลัดออกยิ่งขึ้นไปอยู่และมีความเห็นต่อไปว่า ผู้ที่ทำเครื่องสลัดออกนั้นให้มากก็มีอยู่

^{๒๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๐/๗๖.

^{๒๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๕.

^{๒๕} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๘, (กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๖๐), หน้า ๓๓๒.

เมื่อภิกษุเข้าสัญญาเวทียตินิโรธ วจีสังขารดับก่อน ต่อจากนั้นกายสังขารก็ดับ จิตตสังขารดับที่หลังภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทียตินิโรธ กายสังขารดับสงบ วจีสังขารดับสงบ จิตตสังขารดับสงบ แต่ยังไม่สิ้นอายุ ไออุ่นยังไม่สงบ อินทรีย์ผ่องใส ส่วนคนที่ตายแล้ว มีกายสังขารดับสงบ มีวจีสังขารดับสงบ มีจิตตสังขารดับสงบ มีอายุสิ้นไป ไออุ่นสงบ อินทรีย์แตกกระจาย ภิกษุผู้ออกจากสัญญาเวทียตินิโรธสมาบัติ มิได้มีความคิดอย่างนี้ว่า เราจักออกจากสัญญาเวทียตินิโรธสมาบัติ ว่าเราออกจากสัญญาเวทียตินิโรธสมาบัติแล้ว แต่ความคิดอันนำเข้าไปเพื่อความเป็นอย่างนั้น ทำนุให้เกิดแล้วแต่แรก เมื่อภิกษุออกจากสัญญาเวทียตินิโรธสมาบัติ จิตตสังขารเกิดขึ้นก่อน ต่อจากนั้นกายสังขารก็เกิดขึ้น วจีสังขารเกิดขึ้นทีหลัง ผัสสะ ๓ ประการ ย่อมถูกต้องภิกษุผู้ออกแล้วจากสัญญาเวทียตินิโรธสมาบัติ คือ

ผัสสะชื่อสุญญตะ (รู้สึกว่าว่าง)

ผัสสะชื่ออนิมิตตะ (รู้สึกว่าไม่มีนิมิต)

และผัสสะชื่ออัปปณิหิตตะ (รู้สึกว่าไม่มีที่ตั้ง)

ภิกษุผู้ออกแล้วจากสัญญาเวทียตินิโรธสมาบัติ มีจิตน้อมไปในวิเวก โอนไปในวิเวก เอนไปในวิเวก

(๔) เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ๑ สัญญาเวทียตินิโรธ ๑ ต่างอาศัยกัน อายุตนะ ๒ ประการนี้ อันภิกษุผู้เข้าฌานผู้ฉลาดในการเข้าสมาบัติ และฉลาดในการออกจากสมาบัติ เข้าแล้ว ออกแล้ว ฟังกล่าวได้โดยชอบ

สรุป ฌานในพระสูตรที่มีปรากฏอยู่ ๒ ส่วน คือ รูปฌานและอรุปรุฌาน รูปฌานนั้นหมายถึง ฌานที่อาศัยรูปเป็นอารมณ์ มี ๔ ระดับตามความละเอียดของจิตที่มีสมาธิ มีอารมณ์ ๔๐ ประการ ซึ่งเป็นอารมณ์สำหรับให้เป็นเครื่องผูกจิตให้เป็นสมาธิ ผู้ปฏิบัติเลือกอารมณ์ไปปฏิบัติให้ตรงกับจริตของตน และฌานที่ไม่ต้องอาศัยรูปเป็นอารมณ์ที่เรียกว่า อรุปรุฌาน มี ๔ ระดับของความละเอียดของจิตเหมือนรูปฌาน ซึ่งอรุปรุฌานไม่ต้องอาศัยสิ่งที่เรียกว่า รูป เป็นอารมณ์แต่อาศัยสิ่งที่ไม่ใช่รูปเป็นอารมณ์ รูปฌาน มีองค์ฌาน คือ วิทก วิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา องค์ฌานทั้งหลายเหล่านี้จะลดน้อยลงเมื่อระดับฌานสูงขึ้น ส่วนอรุปรุฌาน มีองค์ฌาน คือ อุเบกขาและเอกัคคตา ทั้ง ๔ ระดับของอรุปรุฌานก็มีองค์ฌานเหมือนกัน ไม่ลดลงเหมือนรูปฌาน แต่มีการเพ่งเปลี่ยนไปตามอรุปรุฌานนั้น ๆ เช่น อรุปรุฌานที่ ๑ เพ่งอากาศ อรุปรุฌานที่ ๒ เพ่งวิญญาณ เป็นต้น แต่ละระดับเรียกชื่อตามสิ่งที่เพ่ง ไม่ได้เรียกตามลำดับของการบรรลุถึงเหมือนรูปฌาน นั้นเป็นฌานในพระสูตร

๒.๒ เนื้อหาสาระของฉานสูตร

เนื้อหาสาระในฉานสูตร^{๒๖} ปรากฏข้อความที่ว่าด้วย ภิกษุผู้มีฉาน ในพระสูตรนี้ ปรากฏข้อความดังนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีศรัทธา แต่ไม่มีศีลอย่างนี้ เธอชื่อว่าเป็นผู้ไม่บริบูรณ์ด้วยองค์นั้น เธอพึงบำเพ็ญองค์นั้นให้บริบูรณ์ด้วย คิดว่า “ทางที่ดี เราควรเป็นผู้มีศรัทธา มีศีล” เมื่อใด ภิกษุเป็นผู้มีศรัทธา มีศีล เมื่อนั้น เธอจึงชื่อว่าเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยองค์นั้นอย่างนี้”

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีศรัทธาและมีศีล แต่ไม่เป็นพหูสูต ฯลฯ เป็นพหูสูตแต่ไม่ เป็นธรรมกถิก ๑ เป็นธรรมกถิกแต่ไม่เข้าไปสู่บริษัท เข้าไปสู่บริษัทแต่ไม่แก้วักลำแสดงธรรมแก่บริษัท แก้วักลำแสดงธรรมแก่บริษัทแต่ไม่ทรงวินัย ทรงวินัยแต่ไม่อยู่ป่าเป็นวัตร และไม่อยู่ในเสนาสนะอันสงัด อยู่ป่าเป็นวัตร และอยู่ในเสนาสนะอันสงัดแต่ไม่ได้ฉาน ๔ อันมีในจิตยิ่ง ๑ ซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ตามความปรารถนา ได้โดยยาก ได้โดยลำบาก ได้ฉาน ๔ อันมีในจิตยิ่ง ซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก แต่ไม่ได้ทำให้แจ่มแจ้งโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน อย่างนี้ เธอชื่อว่าเป็นผู้ไม่บริบูรณ์ด้วยองค์นั้น เธอพึงบำเพ็ญองค์นั้นให้บริบูรณ์ด้วยคิดว่า “ทางที่ดี เราควรเป็นผู้มีศรัทธา มีศีล เป็นพหูสูต เป็นธรรมกถิก เข้าไปสู่บริษัท แก้วักลำแสดงธรรมแก่บริษัท ทรงวินัย อยู่ป่าเป็นวัตร และอยู่ในเสนาสนะอันสงัด ได้ฉาน ๔ อันมีในจิตยิ่งซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก และทำให้แจ่มแจ้งโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน”

เมื่อใด ภิกษุเป็นผู้มีศรัทธา ๑ มีศีล ๑ เป็นพหูสูต ๑ เป็นธรรมกถิก ๑ เข้าไปสู่บริษัท ๑ แก้วักลำแสดงธรรมแก่บริษัท ๑ ทรงวินัย ๑ อยู่ป่าเป็นวัตร และอยู่ในเสนาสนะอันสงัด ๑ ได้ฉาน ๔ อันมีในจิตยิ่งซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก ๑ ทำให้แจ่มแจ้งโตวิมุตติ ปัญญา วิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน เมื่อนั้น เธอจึงชื่อว่าเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยองค์นั้น อย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการนี้แล จึงชื่อว่าเป็นผู้ก่อให้เกิดความเลื่อมใสได้รอบด้าน และเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง

สรุปได้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงถึง บุคคลผู้มีศรัทธา แต่ถ้ายังขาดธรรมอื่น ๆ ก็ชื่อว่ายังไม่บริบูรณ์ ควรบำเพ็ญธรรมนั้นให้บริบูรณ์ด้วย จึงทรงแสดงเพิ่มขึ้นทีละข้อ ๆ จนถึง ๑๐ ข้อ คือ

^{๒๖} อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๘/๑๗.

๑. เป็นผู้มีความศรัทธา	๒. เป็นผู้มีความศील
๓. เป็นพหูสูต	๔. เป็นธรรมกถึก
๕. เป็นผู้เข้าไปสู่บริษัท	๖. เป็นผู้แก้สวักล้าแสดงธรรมแก่บริษัท
๗. เป็นผู้ทรงวินัย	๘. เป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตรและอยู่ในเสนาสนะอันสงัด
๙. เป็นผู้ได้ฌาน ๔	๑๐. เป็นผู้ได้เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ

ผู้มีองค์ธรรม ๑๐ ประการนี้ เชื่อว่าเป็นผู้ก่อให้เกิดความเลื่อมใสได้รอบด้าน กล่าวคือมีกายกรรม วาจกรรมที่นำเลื่อมใสและเป็นผู้บริสุทธิ์ด้วยอาการทั้งปวง

๒.๓ หลักธรรมที่ปรากฏในฉานสูตร

จากที่ได้ศึกษาเนื้อหาของฉานสูตรแล้ว สามารถประมวลได้ว่า ในพระสูตรนี้มีหัวข้อธรรมที่ว่าด้วยฉานอยู่ในข้อที่ ๙ ซึ่งเป็นที่มาของชื่อพระสูตร มีหลักธรรมที่ปรากฏในพระสูตรดังนี้ (๑) ศรัทธา (๒) ศील (๓) ปัญญา (๔) ไตรลักษณ์ (๕) ชั้นธ ๕ (๖) วิมุตติ

๑) ศรัทธา

หมายถึง ความเชื่อถือ^{๒๗} ความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล^{๒๘} ปรมัตถธรรม เป็นเจตสิกฝ่ายดี คือเป็นเจตสิก ที่เกิดร่วมกับโสภณจิตทุกประเภท ศรัทธาจึงเปรียบเหมือนสารส้มหรือแก้วมณีที่ทำให้น้ำใสสะอาดไม่ขุ่นมัว เพราะเหตุว่าเมื่อศรัทธาเจตสิกเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายซึ่งเปรียบเหมือนกับโคลนตมย่อมจมลง คือเกิดขึ้นไม่ได้ ดังนั้น เมื่อศรัทธาเกิดขึ้นอกุศลธรรมประการต่าง ๆ จะเกิดร่วมไม่ได้เลย เพราะศรัทธาเป็นธรรมฝ่ายดีจะไม่เกิดร่วมกับอกุศลจิต

คัมภีร์พระอภิธรรม มีการกล่าวถึงศรัทธา ในลักษณะที่เป็นเจตสิก (คือ ธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด) เรียกว่า ศรัทธาเจตสิก^{๒๙} มีลักษณะดังนี้ คือ

มีความเชื่อในกุศลธรรม เป็นลักษณะ

มีความเลื่อมใส เป็นกิจ

มีความไม่ขุ่นมัว เป็นผล

^{๒๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖), หน้า ๓๘๙.

^{๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๘๑.

^{๒๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๓๘.

มีวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเชื่อ เป็นเหตุใกล้

สัทธานี้จัดเป็นธรรมเบื้องต้น ในอันที่จะทำให้บุคคล ได้ประกอบคุณงามความดี เป็นบุญกุศลขึ้นมา และสัทธาที่จะเกิดขึ้นได้นั้น ย่อมต้องอาศัยวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเชื่อ ได้แก่ พระรัตนตรัย ผลของกรรม เป็นต้น สัทธานั้นเมื่อเกิดขึ้นย่อมทำให้เกิดความผ่องใส ไม่ขุ่นมัว สามารถดำเนินไปจนเข้าถึงปีติได้

เหตุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสศรัทธา ได้แก่

รูปูปมาณ เลื่อมใสศรัทธาเพราะเห็นรูปสมบัติสวยงาม

ลูขูปมาณ เลื่อมใสศรัทธาเพราะเห็นความประพฤติเรียบร้อยเคร่งในธรรมวินัย

โฆสูปมาณ เลื่อมใสศรัทธาเพราะได้ฟังเสียงอันไพเราะ

ธมมูปมาณ เลื่อมใสศรัทธาเพราะได้สดับฟังธรรมของผู้ที่ฉลาดในการแสดง ดังที่ปรากฏข้อความเกี่ยวศรัทธาไว้ว่า “ศรัทธาเป็นเพื่อนของบุรุษ”^{๓๐}

ศรัทธามี ๔ อย่าง คือ

(๑) อากมณีย-ศรัทธา คือ ความเชื่อในปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

(๒) อธิคมศรัทธา คือ ความเชื่อ ศรัทธา ที่เกิดจากการบรรลุธรรม

(๓) ปสาทศรัทธา คือ ความเชื่อ ศรัทธา เกิดขึ้นเมื่อได้ยินว่า พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นความเชื่อเลื่อมใส ในพระรัตนตรัย

(๔) โอกัปปนศรัทธา คือ ความเชื่อ ศรัทธาที่เกิดจากความปักใจเชื่อ

บรรดาศรัทธาทั้ง ๔ นั้นอากมณียศรัทธา ย่อมมีแก่พระโพธิสัตว์ผู้สัพพัญญู อธิคมปสาท

ศรัทธา ย่อมมีแก่พระอริยบุคคลทั้งหลาย ส่วนเมื่อเขาว่า พุทโธ ธมโม สงโฆ ก็เลื่อมใสชื่อว่า ปสาทศรัทธา ส่วนความปักใจเชื่อ ชื่อว่า โอกัปปน-ศรัทธา

สภาพธรรมที่เป็น สัทธา สัทธาเจตสิก เป็นสังขารธรรม ที่จะต้องเกิดขึ้น และดับไปเสมอ เมื่อเหตุปัจจัยพร้อม ก็เกิดขึ้น ดังนั้น ขณะใดที่ จิตที่ตีเกิดขึ้น จะต้องมีสัทธาเจตสิกเกิดร่วมด้วยเสมอ และ สัทธาเจตสิกนั้นก็ต้องดับไป เลื่อมไปเป็นธรรมดา ซึ่งเหตุให้เกิดศรัทธา ศรัทธา จะเกิดเพิ่มขึ้นได้ ก็ต้องมีเหตุ นั่นคือ อาศัยการฟังพระธรรม จากสัตบุรุษ มีการได้อ่าน ได้ฟังพระธรรมที่พระพุทธเจ้า ทรงแสดง ย่อมจะเป็นเหตุปัจจัยให้เกิด ความศรัทธา เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเพิ่มขึ้น เพราะเหตุว่า การได้ฟังพระธรรม ศึกษาพระธรรม อันเป็นเหตุให้เกิดศรัทธาเพิ่มขึ้นนั้น เพราะการฟังศึกษา

^{๓๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๔/๑๑๕.

พระธรรม เป็นปัจจัยให้เกิดปัญญา เกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง เพราะอาศัยความเข้าใจถูก ในพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง ทำให้ละคลายกิเลส ละความไม่รู้ และคิดถูกต้องตามความเป็นจริงในชีวิตประจำวันมากขึ้น ซึ่งก็จะทำให้เห็นพระพุทธรูป หรือ คุณของพระพุทธเจ้าตามความเป็นจริงว่า พระองค์ทรงแสดงพระธรรมที่ถูกต้อง และทรงมีพระปัญญา จึงเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าเพราะอาศัยปัญญาที่เกิดจากการศึกษา ฟังพระธรรมเป็นสำคัญ

เมื่อเข้าใจถูกในพระธรรมที่ได้ศึกษา ก็เกิดความเลื่อมใส เกิดศรัทธาเพิ่มขึ้นในพระธรรม ทำให้เห็นประโยชน์ ในคุณค่าของการได้ศึกษาพระธรรม และศึกษาพระธรรมต่อไปก็มีศรัทธาในพระธรรมเพิ่มขึ้น เพราะปัญญาที่เพิ่มขึ้น และเมื่อมีความเข้าใจพระธรรมเมื่อเห็นพระภิกษุ ก็เกิดความเลื่อมใส ในพระภิกษุ โดยไม่ได้จำเพาะ เจาะจงว่าท่านจะมีภิกษา อาการอย่างไร แต่น้อมนึกถึงคุณของพระสงฆ์ที่ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ ก็เกิดความเลื่อมใสในพระสงฆ์ด้วย นี่แสดงถึง เหตุให้เกิดศรัทธา ในพระพุทธศาสนา คือ การได้ฟังพระธรรม ศึกษา พระธรรม และเกิดปัญญาของตนเอง ก็จะทำให้ศรัทธาเพิ่มขึ้น และที่ละเอียดลงไปอีกในสภาพธรรมที่เป็นศรัทธา คือ ศรัทธา เป็นสภาพธรรมที่เกิดกับจิตที่ดี เช่น กุศลจิตตั้งมั่นขณะใดที่กุศลจิตเกิด ก็มีศรัทธาเกิดร่วมด้วยเสมอ เพราะขณะนั้นกุศลทุก ๆ ประการ คือ ทาน ศีล การฟังธรรม เจริญปัญญา มีศรัทธาเกิดร่วมด้วยในขณะนั้น ยิ่งกุศลจิต เกิดขึ้นมากเท่าไร ศรัทธาก็มีมากเท่านั้น กุศลจิตจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยการเกิดขึ้นของปัญญา ก็กลับมาที่เหตุให้เกิดปัญญา และศรัทธา ก็คือ การฟังธรรม ศึกษาพระธรรม จนเกิดปัญญาและเข้าสู่การบรรลุนิพพานเป็นอริยบุคคล ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกดังนี้

บุคคลผู้เป็นสัทธานุสารี สัทธินทรีย์ของบุคคลใดผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล มีประมาณยิ่ง บุคคลนั้นย่อมเจริญอริยมรรคอันมีศรัทธาเป็นต้นนำ มีศรัทธาเป็นประธาน บุคคล นี้เรียกว่า ผู้เป็นสัทธานุสารี บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผลชื่อว่าผู้เป็นสัทธานุสารี บุคคลผู้ตั้งอยู่ในผลชื่อว่าผู้เป็นสัทธาวิมุตตะ^{๓๑}

จิตใจเชื่อมั่นในเหตุผลเลื่อมใสในสิ่งที่ดีงาม มั่นใจในคุณธรรม ภาวะจิตนี้สัมพันธ์กับความประพฤติในเวลานั้นด้วย ศรัทธามีความประพฤติดีงามรองรับอยู่เช่นนี้ จึงนำไปสู่ปราโมทย์ต่อไป^{๓๒}

สรุป ศรัทธา คือ ความเชื่อถือ ที่ประกอบด้วยเหตุผล เป็นธรรมฝ่ายดีจะไม่เกิดร่วมกับอกุศลจิต ศรัทธามี ๔ อย่าง คือ (๑) อาคมนิยศรัทธา (๒) อหิมศรัทธา (๓) ปสาทศรัทธา (๔) โอภักปนศรัทธา

^{๓๑} อภ.ป. (ไทย) ๓๖/๒๘/๑๕๓.

^{๓๒} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๕๑๙.

๒) ศีล

ศีล โดยศัพท์แปลว่า ความปกติกายวาจา กล่าวคือความปกติตามระเบียบวินัย, ปกติมารยาทที่สะอาดปราศจากโทษ, ข้อปฏิบัติในการเว้นจากความชั่ว, ข้อปฏิบัติในการฝึกหัดกายวาจาให้ดียิ่งขึ้น, ความสุจริตทางกายวาจาและอาชีพ และยังมีใช้เป็นคำเรียกอ่างง่ายสำหรับคำว่า "อธิศีลสิกขา" อันได้แก่ข้อปฏิบัติขั้นต้นเพื่อการฝึกตนในทางพระพุทธศาสนาด้วย

ดังนั้น ศีล หมายถึง ความประพฤติดีทางกายและวาจา, การรักษากายและวาจาให้เรียบร้อย, ข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงาม, การรักษาปกติตามระเบียบวินัย, ปกติมารยาทที่ปราศจากโทษ ความประพฤติดีงามสุจริต รักษาระเบียบวินัย มีอาชีวนิวิธาน^{๓๓}

ระดับของศีลในทางพระพุทธศาสนา

ศีล แบ่งเป็น ๓ ระดับ คือจตุศีล (ศีลอย่างน้อย) ได้แก่ คหัญญุศีลทั้ง ๒ คือ ศีล ๕ และ อาชีวนุญจกศีล มัชฌิมศีล (ศีลอย่างกลาง) ได้แก่ บรรพชาศีลทั้ง ๒ คือได้แก่อัญญุศีล และทสศีล มหาศีล (ศีลอย่างสูง) ได้แก่ อุปสมบททั้ง ๒ คือ ภิกษุณีวินัย และภิกษุวินัย

๑) ปญจศีล (ศีล ๕) หรือเรียกवानิจศีล (คือถือเนื่องนิจ)

๒) อาชีวนุญจกศีล (ศีลกุศลกรรมบท ๑๐) หรือเรียกว่าอาทิพรหมจริยาศีล (หรือเรียกอีกอย่างว่า นวศีล)

๓) อัญญุศีล (ศีล ๘) หรือเรียกว่าอุโบสถศีล (ศีลอุโบสถ)

๔) ทสศีล (ศีล ๑๐)

๕) ภิกษุณีวินัย (ศีล ๓๑๑)

๖) ภิกษุวินัย (ศีล ๒๒๗)

ระดับแห่งศีลที่ต่างกัน เพราะระดับของสัมมาอาชีวะต่างกัน

กล่าวคือระดับของศีลคือระดับขั้นของการใช้ปัจจัยบริโภค เท่าที่จำเป็นในการดำเนินชีวิต

๑) ศีล ๕ คือเสพโดยไม่เบียดเบียน

๒) อาชีวนุญจกศีล แสวงหาทรัพย์อย่างไม่เป็นเหตุให้ผู้อื่นเดือดร้อนจากการแสวงหาทรัพย์นั้น

๓) อุโบสถศีล คือ การไม่เสพกามคุณ เพราะมนุษย์ไม่เสพกามคุณ ก็ไม่เสียชีวิตเพราะอดตาย

๔) ทสศีล คือ การดำรงชีวิต อย่างนักบวชแท้จริง คือไม่สะสมลาภมีเงินและทอง ดุจฆราวาส แต่ดำรงชีวิตได้ด้วยการขอ อันเป็นเหตุให้ระวางการปฏิบัติให้ดี ให้สมกับที่ชาวบ้านให้

^{๓๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๓๒๔.

๕) ภิกษุณีวินัย และ ภิกษุวินัย คือการดำรงชีวิตที่ประหยัด เหมาะสม คุ่มค่า ไม่เดือดร้อนหายกผู้ให้ รักษาปัจจัยที่หายกให้แล้ว พอเพียงเท่าที่มี มีระเบียบที่ไม่หนักใจผู้ให้

๖) รุดงค์ แม้จะไม่จัดเป็นศีลหรือวินัย เพราะไม่ใช่สิ่งที่พระพุทธองค์ทรงบังคับให้ทำ แต่ก็ไม่ทรงห้าม เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้ยากและลำบาก ทรงสรรเสริญผู้ปฏิบัติ จัดเป็นการควบคุมการใช้ปัจจัยสิ่งที่อุกฤตที่สุด

ประโยชน์ของศีลในขั้นพื้นฐานคือทำให้กาย วาจา ใจ สงบไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ทำให้สามารถที่จะทำให้จิตสงบได้ง่ายในการทำสมาธิ ในระดับของบรรพชิต ศีลจะมีจำนวนมาก เพื่อกำกับให้พระภิกษุสงฆ์สามเณรสามารถครองตนในสมณภาวะได้อย่างสมบูรณ์ และเอื้อต่อการประพฤติพรหมจรรย์ในขั้นสูงต่อไปได้

ปาริสุทธิศีล ๔^{๓๔} คือ ความประพฤติให้บริสุทธิ์ ได้แก่

๑) ปาฏิโมกขสังวรศีล หมายถึง ความสำรวมรักษาศีลพระปาฏิโมกข์เว้นข้อที่พระพุทธเจ้าห้าม ทำตามข้อที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย^{๓๕} ด้วยการ “เจตนาในการสำรวมระวังตนให้ประพฤติดีงามทางกายและวาจา เพื่อตนจะได้พ้นทุกข์”

๒) อินทริยสังวรศีล ได้แก่ ศีลคือความมีสติสำรวมในอินทริยทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ระวังไม่ให้เกิดความยินดีในร้ายในเวลาเห็นรูป ได้ยินเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส สัมผัส และรู้ อารมณ์ทางใจ ระวังไม่ให้บาปอกุศลธรรมครอบงำ^{๓๖}

๓) อาชีวะปาริสุทธิศีล ได้แก่ ศีลคือการเลี้ยงชีพโดยบริสุทธิ์สำหรับพระภิกษุสามเณร ต้องเว้นจาก อนเสนา คือการแสวงหาปัจจัย ๔ ในทางไม่สมควรไม่ถูกต้องตามพระวินัยบัญญัติ การรักษาความบริสุทธิ์แห่งอาชีพ เลี้ยงชีวิตโดยทางชอบธรรม

๔) ปัจจัยสันนิสิตศีล ได้แก่ ศีลอาศัยปัจจัย ๔ หมายถึง ศีลในการบริโภควัตถุใช้สอย ปัจจัย ๔ ด้วยความมีสติกำหนดพิจารณาโดยโยนิโสมนสิการ เช่น ในการบริโภคอาหาร ในการใช้ ไตรจีวร สำหรับพระภิกษุสามเณร และใช้สอยเสื้อผ้าสำหรับฆราวาส ในการเข้าอยู่อาศัยเสนาสนะที่อยู่อาศัย และในการใช้เภสัชนี้เยียวารักษาโรคให้เป็นไปเพื่อประโยชน์ ไม่บริโภคด้วยตัณหา^{๓๗}

^{๓๔} ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๓๘๗-๓๘๘/๓๙๓.

^{๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๓๖.

^{๓๖} ธนิต อยูโธ, วิปัสสนานิยม, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๐๕.

^{๓๗} ธนิต อยูโธ, วิปัสสนานิยม, หน้า ๑๐๖.

สรุป ศิลปะในขั้นพื้นฐานคือทำให้กาย วาจา ใจ สงบไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น จิตสงบได้ ง่ายเหมาะในการทำสมาธิจนมีกำลังแก่กล้า ส่งผลทำให้เกิดฌานและเป็นบาทฐานในการยกขึ้นสู่วิปัสสนา ศิลปะ แบ่งเป็น ๓ ระดับ คือ จุลศิลปะ มัชฌิม และ ทสศิลปะ มหาศิลปะ ระดับแห่งศิลปะที่ต่างกัน เพราะระดับของสัมมาอาชีวะต่างกัน ศิลปะที่เอื้อต่อการประพาศพรหมจรรย์ในขั้นสูงต่อไป คือ ปาโรสุทธิศิลปะ ๔ (ความประพาศให้บริสุทธิ์) ได้แก่ ปาโรภูมิภคสังวรศิลปะ อินทริยสังวรศิลปะ อาชีวะปาโรสุทธิศิลปะ ปัจจัยสันนิสิตศิลปะ

ดังนั้น ในฌานสูตรนี้มีการเจริญสมาธิภาวนา จนเกิดกำลังแก่กล้าแล้วเกิดฌานนั้นได้อาศัย อินทริยสังวรศิลปะ คือ มีการสำรวมระวางในอินทริยทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจไม่ให้เกิดความยินดีในร้ายในเวลาเห็นรูป ได้ยินเสียง ตมกลิ่น ลิ้มรส สัมผัส และรู้อารมณ์ทางใจเพื่อให้สมาธิแน่น และแก่กล้าพัฒนาจนถึงขั้นสูงสุดของฌาน

๓) ปัญญา

ปัญญาในการเจริญฌาน “ปัญญาที่เรียกว่า ธี ได้แก่ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกเฟ้น ความสอดส่องธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนด เฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาดุจแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาดุจปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาดุจดวงประทีป ปัญญาดุจดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ชื่อว่านักปราชญ์ เพราะประกอบด้วย ปัญญานั้น”^{๓๘}

ปัญญา หมายถึง ความรู้ทั่ว , ปรีชาหยั่งรู้เหตุผลความรู้เข้าใจชัดเจน, ความรู้เข้าใจหยั่งแยกได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ รู้สิ่งที่ควรเว้น และรู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ ดำเนินการ ทำให้ลุล่วง ล่วงพ้นปัญหา, ความรอบรู้ในกองสังขารมองเห็นตามความเป็นจริง^{๓๙} เป็นธรรมที่คอยกำกับศรัทธา เพื่อให้เชื่อประกอบด้วยเหตุผล ไม่ให้หลงเชื่ออย่างงมงาย และเป็น การรู้แจ้งตามความเป็นจริง เป็นการรู้เท่าทันรูปนามตามความเป็นจริงจนเห็นอาการเกิดดับ (พระไตรลักษณ์) รู้ชัดตามภาวะของตน เพื่อคลายความยึดมั่นถือมั่น จัดเป็นเจตสิกเรียกว่า ปัญญาเจตสิก เป็นเจตสิกที่หลุดพ้นไปจากตัณหาทิฐิ สามารถขจัดกิเลสได้อย่างสมบูรณ์ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔

^{๓๘} ชู.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๔.

^{๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๓๑.

เป็นแนวทางที่ทำให้จิตบริสุทธิ์หมดจด พ้นจากทุกข์ ก้าวสู่การบรรลุเป็นพระอรหันต์ ๔ ประเภท คือ พระโสดาบัน, พระสกทาคามี, พระอนาคามี และพระอรหันต์^{๔๐}

ลักษณะของปัญญา คือ รอบรู้ เข้าใจ หายสงสัย ไม่ติดใจ ตัด ทำให้เกิดความสว่าง ปัญญาทำให้เกิดได้ ๓ วิธี คือ

- (๑) โดยการสดับรับฟัง การศึกษาเล่าเรียน (สุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการฟัง)
- (๒) โดยการคิดค้น การตรึกตรอง (จินตามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการคิด)
- (๓) โดยการอบรมจิต การเจริญภาวนา (ภาวนามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการเจริญสมาธิและวิปัสสนา และเป็นบุญที่สำเร็จจากการอบรม ภาวนาแปลว่าการอบรมให้เจริญขึ้นให้มีขึ้น ขณะที่เข้าผลสมาบัติ ผลจิตเกิดติดต่อกันนั้นก็คือ ภาวนาอบรมให้เจริญมากขึ้นจากผลจิต ขณะเดียวให้มีติดต่อกัน^{๔๑}

เมื่อใดที่ทิฐิกลายเป็นสัมมาทิฐิ เมื่อนั้นก็จัดเป็นปัญญา แม้ว่าในขั้นแรกเริ่มสัมมาทิฐินั้นจะยังเป็นเพียงความเห็นหรือความเชื่ออยู่ ทั้งนี้เพราะความเห็นหรือความเชื่อนั้นสอดคล้องกับความเป็นจริง มีความเข้าใจตามสภาวะหรือตามเหตุปัจจัยเป็นที่อ้างอิง เริ่มเดินทางออกจากอำนาจครอบงำของอวิชชาและตัณหา

ต่อจากนั้นไป แม้ว่าความเห็นหรือความเชื่อนั้นจะกลายเป็นความรู้ความเข้าใจอย่างชัดเจนแจ่มแจ้งที่เรียกว่า ญาณแล้ว ก็ยังคงเรียกด้วยชื่อเดิมว่าสัมมาทิฐิได้เรื่อยไป เพื่อสะดวกในการมองเห็นความเจริญเติบโตหรือองอกงามที่ต่อเนื่องกัน

โดยนัยนี้ สัมมาทิฐิจึงมีความหมายกว้างขวาง คลุมตั้งแต่ความเห็นและความเชื่อที่ถูกต้อง ไปจนถึงความรู้ความเข้าใจตามสภาวะที่เป็นจริง

สรุปปัญญา คือ ความรอบรู้ เข้าใจ หายสงสัย ไม่ติดใจ ตัด ทำให้เกิดความสว่าง เกิดได้ ๓ วิธี คือ สุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการฟัง จินตามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการคิด ภาวนามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการเจริญสมาธิและวิปัสสนา ในฉานสูตรนี้เป็นปัญญาจากการเจริญภาวนามยปัญญา

^{๔๐} พระคณิน โสทโร (เมืองเกิด), “ศึกษาการพัฒนาปัญญาเพื่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), บทคัดย่อ.

^{๔๑} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๒/๕๘๓.

๔) ไตรลักษณ์

พระวินัยปฎก ไดกลาวถึงคำสอนไตรลักษณ์ว่า “ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคไตรัสกับภิกษุ ปญจวัคคีย์ว่า ภิกษุทั้งหลาย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเปนอนัตตา”^{๔๒}

ไตรลักษณ์ หมายถึง ลักษณะ ๓ อาการที่เป็นเครื่องกำหนดหมาย ๓ อย่าง อันให้รู้ถึง ความจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอย่างนั้น ๆ ตามธรรมดาของมัน

ลักษณะของไตรลักษณ์

(๑) อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง

(๒) ทุกขตา ความเป็นทุกข์

(๓) อนัตตตา ความเป็นของไม่ใช่ตน

ลักษณะทั้ง ๓ นี้ มีแก่สิ่งทั้งหลายเป็นสามัญเสมอเหมือนกัน คือ ทุกอย่างที่เป็น สังขตะ เป็นสังขาร ล้วนไม่เที่ยง (อนิจจา) คงทนอยู่ไม่ได้ (ทุกขา) เสมอเหมือนกันทั้งหมด ทุกอย่าง ที่เป็นธรรม ทั้งสังขตะคือสังขาร และอสังขตะคือวิสังขาร ล้วนมีใช่ตน ไม่เป็นอัตตา (อนัตตา) เสมอ กันทั้งสิ้น จึงเรียกว่า สามัญญลักษณะ หรือ สามัญญลักษณ์

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเปนทุกขสิ่งใดเปนทุกข สิ่งนั้นเปนอนัตตา สิ่งใดเปนอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เปนนั้น นั่นไม่ใช่ อัตตาของเรา เมื่อเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ จิตยอมคลายกำหนด หลุดพ้น จากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น”^{๔๓}

เมื่อสรรพสิ่งตกอยู่ในอำนาจไตรลักษณ์ คือ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ไม่สามารถบังคับได้ เราต้องไม่ประมาท ตั้งอยู่ในคุณงามความดี ตั้งหน้าตั้งตาทำ แต่ความดี ละเว้นชั่ว และทำใจให้ผ่องใส

สรุปไตรลักษณ์ คือ ลักษณะ ๓ อาการที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และ เป็นอนัตตา ไม่สามารถบังคับได้ เรียกว่า สามัญญลักษณะ

^{๔๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐/๒๗.

^{๔๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๑/๒๘.

๕) ชั้น ๕

หมายถึง กองแห่งรูปธรรมและนามธรรม ๕ หมวดที่ประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม ซึ่งบัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา-เขา เป็นต้น ส่วนประกอบ ๕ อย่างรวมเข้าเป็นชีวิต ได้แก่ รูป ชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น^{๔๔}

ธรรมชาติของชั้น ๕

ชั้น ๕ หรือรูปและนาม เป็นองค์ประกอบที่ให้สัตว์เวียนว่ายอยู่ในภพ ๓ ไม่ว่าจะเกิดเป็นมนุษย์ หรือแม้ละจากโลกนี้ไปเป็นเทวดา พรหม อรูปพรหม ก็ล้วนประกอบด้วยชั้น ๕ แม้แต่ไปเกิดในอบายภูมิ เป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน หรือแม้แต่สัตว์นรกในโลกันต์ ก็ประกอบด้วยชั้น ๕

สัตว์ที่เวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารล้วนประกอบด้วยชั้นทั้งสิ้น แต่แตกต่างกันที่ความละเอียดและความประณีตของรูปและนามเท่านั้น ซึ่งธรรมชาติของชั้น ๕ มีดังนี้

๑) มีการเกิด-ดับ อยู่ตลอดเวลาเนื่องจากรูปและนามนี้ มีการเกิดและดับอยู่ตลอดเวลา ทำให้ชั้น ๕ มีลักษณะเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ตลอดเวลา มีความเสื่อมอยู่ ดังนั้นแม้แต่รูปเอง ก็มีธรรมชาติเสื่อมอยู่ตลอดเวลา ส่วนนามชั้นทั้ง ๔ ก็มีการเกิดดับตลอดเวลาด้วยเช่นกัน

๒) มีสภาพเป็นไตรลักษณ์ คือ เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาเนื่องจากชั้น ๕ มีลักษณะเปลี่ยนแปลงตลอดจากเหตุปัจจัยที่เข้ามา ทำให้มีสภาพที่ไม่เที่ยง และเพราะเหตุที่ชั้น ๕ มีความเสื่อมอยู่ตลอดเวลา ทำให้เป็นทุกข์ ทั้งทุกข์ทางกาย ทุกข์ทางใจ สลับไปมาตลอด ซึ่งเราไม่สามารถบังคับบัญชาให้ชั้น ๕ ไม่เสื่อม หรือให้ชั้น ๕ นี้คงสภาพเดิมได้ ดังนั้นจึงเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตนของเรา

ส่วนประกอบ ๕ อย่างที่รวมเข้าเป็นชีวิต

รูปชั้น^{๔๕} คือ กองรูป ส่วนที่เป็นรูป ร่างกาย พฤติกรรม และคุณสมบัติต่าง ๆ ของส่วนที่เป็นร่างกาย ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด สิ่งที่เป็นร่างพร้อมทั้งคุณและอาการ หรือสสารพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติ และพฤติกรรมต่าง ๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น

^{๔๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๖๒.

^{๔๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๒๙๙.

เวทนาชั้น คือ กองเวทนา ส่วนที่เป็นการเสวยอารมณ์ ความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ ซึ่งเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ

สัญญาชั้น คือ กองสัญญา ส่วนที่เป็นความกำหนดหมายให้จำอารมณ์นั้น ๆ ได้ ความกำหนดได้หมายรู้ในอารมณ์ ๖ เช่นว่า ขาว เขียว ดำ แดง อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์ นั้น ๆ ได้

สังขารชั้น^{๔๖} คือ กองสังขาร ส่วนที่เป็นการปรุงแต่ง สภาพที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว หรือเป็นกลาง ๆ คุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ที่ปรุงแต่งคุณภาพของจิตให้เป็นกุศล อกุศล อพยากฤต

วิญญาณชั้น คือ กองวิญญาณ ส่วนที่เป็นการรู้แจ้งอารมณ์ ความรู้อารมณ์ ทางอายตนะ ทั้ง ๖ มีการเห็น การได้ยิน ได้แก่วิญญาณ ๖

องค์ประกอบของชั้น ๕ มีอยู่ ๕ อย่าง ดังต่อไปนี้

๑) รูปชั้น คือ กองแห่งธรรมชาติที่จะต้องแตกสลายไปด้วยเหตุต่าง ๆ มีหนาวและร้อน เป็นต้น เช่น หนาวจัด เย็นจัด จนเกินขีด หรืออุกร้อนจนเกินขีด ย่อมแตกสลายไปรูป คือ สิ่ง que เห็นได้ด้วยตาบ้าง เห็นไม่ได้ด้วยตาบ้าง ซึ่งก็คือร่างกายและสิ่งที่อาศัย เกิดจากกาย รูปบางอย่าง เป็นรูปทิพย์ มีความละเอียดมาก เห็นได้ด้วยตาทิพย์ เช่น รูปของเทวดา พรหม เป็นต้น

๒) เวทนาชั้น หมายถึง การเสวยอารมณ์ การรับอารมณ์ การรู้อารมณ์ เวทนาเมื่อแยกแบ่งได้ ๓ อย่าง คือ

(๑) สุขเวทนา เป็นความรู้สึกสุข คือ สบายกาย สบายใจ

(๒) ทุกขเวทนา เป็นความรู้สึกทุกข์ คือ ไม่สบายกาย ไม่สบายใจ

(๓) อทุกขมสุขเวทนา เป็นความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์ เฉย ๆ^{๔๗}

เวทนาเกิดจากการที่มีวัตถุภายนอกมากกระทบประสาทสัมผัสทั้ง ๕ แล้วส่งไปให้ใจ ใจรับเอาไว้แล้วจึงเกิดเป็นความรู้สึกขึ้นมา เช่น มีรูปมากกระทบ ประสาทตาส่งไปให้ใจ ใจรับเอาไว้ คือ เห็น เมื่อเห็นแล้วก็เกิดความรู้สึกว่า รูปนี้สวย จึงเกิดความสุขสบายใจ หรือไปเห็นสุนัขเฒ่า ทั้งตัว จึงไม่สบายใจ เป็นทุกข์ หรือเห็นคนที่หน้าตาธรรมดา จึงเกิดความรู้สึกเฉย ๆ

เมื่อมีเสียงมากกระทบหู ประสาทหูส่งไปให้ใจ ใจรับเอาไว้ เรียกว่า ได้ยิน เมื่อได้ยินแล้ว ก็อาจจะสุข เพราะว่าเสียงนั้นเป็นเสียงชม อาจจะทุกข์ เพราะว่าเป็นการตำหนิ อาจจะเฉย ๆ

^{๔๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๐.

^{๔๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓.

เพราะว่าไม่รู้ว่าเขาพูดเรื่องอะไร ในขณะที่กำหนดว่า “ได้ยินหนอ” สภาวะธรรม ๕ อย่าง คือ โสตประสาทเสียง (สัททารมณ) โสตวิญญาน ผัสสะทางหู หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางหูย่อมปรากฏในขณะนั้น ๆ ตามสมควร^{๔๘}

เมื่อมีกลิ่นมากระทบจมูก ประสาทจมูกส่งไปให้ใจ ใจก็รับเอาไว้ เรียกว่า ได้กลิ่น เมื่อได้กลิ่นแล้วก็เกิดเวทนา เช่น ถ้าหอมก็เกิดความสุขใจ ถ้าเหม็นก็เกิดความทุกข์ หรือมีกลิ่นนิด ๆ หน่อย ๆ จึงไม่ได้รู้สึกอะไร เฉย ๆ ในขณะที่กำหนดว่า “รู้หนอ” เมื่อได้กลิ่น สภาวะธรรม ๕ อย่าง คือ ฆานประสาท กลิ่น (คันธารมณ) ฆานวิญญาน ผัสสะทางจมูก หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางจมูกย่อมปรากฏในขณะนั้น ๆ ตามสมควร^{๔๙}

เมื่อรสมากระทบลิ้น ประสาทลิ้นก็ส่งไปให้ใจ ใจก็รับเอาไว้ เรียกว่า ลิ้มรส เมื่อลิ้มรสก็เกิดเวทนาขึ้นทันที ถ้าอร่อยสุขเวทนาจึงเกิดทันที ถ้าเผ็ดหรือเค็ม ทุกขเวทนาจึงเกิดหรือไม่ก็เฉย ๆ

เมื่อมีวัตถุมากระทบกาย ประสาทกายส่งไปให้ใจ ใจก็รับเอาไว้ เมื่อรับเอาไว้ก็เกิดเวทนาขึ้นมาว่า เย็น ร้อน อ่อน แข็ง นิ่ง กระด้าง

๓) สัญญาขั้นนี้ หมายถึง ความจำได้หมายรู้ คือ จำรูป จำเสียง จำกลิ่น จำรส จำสัมผัสเกิดขึ้นเพราะกลไกการทำงานของใจที่สามารถจำหรือบันทึกข้อมูลไว้ได้ ทั้งภาพ ทั้งเสียง ทั้งกลิ่น ทั้งรส ทั้งสัมผัสทางกาย และบันทึกได้แม้กระทั่งอารมณ์ที่เกิดขึ้นกับใจ พุดง่าย ๆ ว่าเพราะใจมีกลไกในการจำ หรือบันทึกข้อมูลได้ จึงเกิดสัญญาความจำได้ หรือระลึกถึง รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และอารมณ์ที่เคยประสบมาได้

๔) สังขารขั้นนี้ หมายถึง ความคิดปรุงแต่ง คือ เมื่อรูปกระทบตา ประสาทตาที่รับเอาไว้ก่อให้เกิดเวทนา การรับอารมณ์แล้วส่งไปให้ส่วนจำอารมณ์ที่เกิดขึ้น จากนั้นจึงส่งมาให้ส่วนที่ทำหน้าที่คิด ปรุงแต่งจิตให้คิดไปในเรื่องต่าง ๆ ซึ่งแบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ

(๑) ความคิดดี เรียกว่า กุศลสังขาร

(๒) ความคิดชั่ว เรียกว่า อกุศลสังขาร

(๓) ความคิดไม่ดีไม่ชั่ว เป็นกลาง ๆ เรียกว่า อัพยากฤตสังขาร

สังขารขั้นนี้มีความสำคัญต่อความรู้สึกนึกคิดของมนุษย์มาก เป็นตัวสำคัญในพวกเจตสิก เพราะมีอำนาจปรุงแต่งให้คนเป็นไปต่าง ๆ จิตของคนจะดีจะชั่วก็เพราะสังขารเป็นตัวปรุงแต่ง)

^{๔๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, (เนนทบุรี: บริษัทไทยร่มเกล้า จำกัด), หน้า ๑๘๓.

^{๔๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๘๔.

สังขารชั้นนี้มีดังนี้ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ชีวิตินทรีย์ การละนิรวณ อโลภะ อโทสะ หิริ โอตตปปะ ปัสสัทธิ ฉันทะ อธิโมกข์ อุเบกขา มนสิการ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ อุทัจจะ กุกกัจจะ วิจิกิจฉา โกสัชชะ อหิริกะ อโนตตปปะ และ เจตสิกธรรมอื่น ๆ ยกเว้นเวทนาและสัญญาแล้ว นอกจากนั้นเป็นสังขารชั้น เพราะเวทนาและ สัญญาเป็นส่วนที่อยู่ในชั้น ๕ เช่นเดียวกับสังขาร รวมความแล้วสังขารจะหมายถึงเฉพาะกิเลส และคุณธรรมทั้งปวง

๕) วิญญาณชั้น^{๕๐} หมายถึง ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ ความรู้แจ้งอารมณ์ ความรับรู้ เรื่องราว ต่าง ๆ ได้ คือ ความรู้แจ้งทางทวารทั้ง ๖ ได้แก่ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ หรือเป็นความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน

วิญญาณมีอยู่ ๒ อย่าง คือ วิญญาณธาตุ และวิญญาณชั้น

วิญญาณธาตุ หมายถึง จิต

วิญญาณชั้น หมายถึง อาการของจิต

ดังนั้น วิญญาณในชั้น ๕ จึงหมายถึง การรับรู้อารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ มีอยู่ ๖ อย่าง เรียกชื่อตามช่องทางที่ผ่านเข้ามาดังนี้

- (๑) รู้อรูปโดยอาศัยตา เรียกว่า จักขุวิญญาณ
- (๒) รู้เสียงโดยอาศัยหู เรียกว่า โสตวิวิญญาณ
- (๓) รู้กลิ่นโดยอาศัยจมูก เรียกว่า ฆานวิวิญญาณ
- (๔) รู้รสโดยอาศัยลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิวิญญาณ
- (๕) รู้สัมผัสโดยอาศัยกาย เรียกว่า กายวิวิญญาณ
- (๖) รู้อารมณ์ที่เกิดขึ้นทางใจ เรียกว่า มโนวิวิญญาณ

ส่วนประกอบต่าง ๆ ของสรรพสิ่งทั้งหมดในโลกนี้ล้วนประกอบขึ้นมาจากธาตุ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ สิ่งที่ไม่มีชีวิต ประกอบด้วยธาตุ ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ สิ่งที่มีชีวิตโดยเฉพาะคนและสัตว์ประกอบด้วยธาตุ ๖ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ อากาศธาตุ และวิญญาณธาตุ

ประเภทของชั้น ๕

ชั้น ๕ เมื่อจัดแบ่งเป็นประเภท สามารถแยกได้เป็น ๒ ประเภท ได้แก่

^{๕๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๐.

๑) ชั้น ๕ ที่ประกอบด้วยอุปาทาน อุปาทานนี้ เป็นเหตุที่ทำให้เกิดความทุกข์^{๕๑} เป็นทุกข์ที่ทำให้ต้องเวียนว่าย ตายเกิดในวัฏสงสาร ซึ่งเรียกว่า อุปาทานชั้น เป็นชั้นของปุถุชน หรือแม้แต่พระอรียเจ้าที่ยังไม่หมดกิเลสทั้งหมด ก็ยังมีอุปาทานชั้นนี้อยู่ แต่เบาบางมาก การที่มีอุปาทานเกิดขึ้นเพราะเข้าไปยึดมั่นถือมั่นในตัวชั้น ๔ อย่าง คือ

- (๑) กามอุปาทาน ธรรมชาติที่ยึดมั่นอยู่ในกามคุณ ๕ คือ กามตัณหา
- (๒) ทิฏฐุปาทาน ธรรมชาติที่ยึดมั่นอยู่ในทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด
- (๓) สីลพัตตูปาทาน ธรรมชาติที่ยึดมั่นอยู่ในการปฏิบัติศีล
- (๔) อัตตวาหุอุปาทาน ธรรมชาติที่ยึดมั่นอยู่ในรูปนามชั้น ๕ ว่าเป็นตัวเป็นตน

ชั้นที่มีอุปาทานเข้าครอบงำจิตใจนี้ ทำให้กลายเป็นตัวเป็นตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคล เป็นเรา เป็นเขาขึ้นมา ทำให้เกิดความเข้าใจว่า ความเป็นอยู่ต่าง ๆ ที่ปรากฏแก่ตน เช่น การทำ การพูด การคิดนึก ความสบาย ความไม่สบาย ความดีใจ ความเสียใจ และการเปลี่ยนแปลงไปต่าง ๆ ของร่างกาย เป็นเรื่องของตัวเรา หรือสิ่งทีเนื่องกับตัวเรา เราจึงใช้คำพูดกันจนชินว่า เราทำ เราพูด เราคิด เราสบาย เราไม่สบาย เราดีใจ เราเสียใจ เราแก่ เราหนุ่ม เราสวย เราไม่สวย และถ้าเรื่องเหล่านี้เกิดขึ้นกับผู้อื่น เราก้ใช้คำว่า ผู้นั้น ผู้นี้ เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ รวมความแล้วทุกสิ่งทุกอย่างในโลก มีเรามีเขา ล้วนแต่เป็นอัตตทิฏฐิ (ความเห็นว่ามีตัวตนอันเป็นความเห็นผิด) ไปทั้งสิ้น กลายเป็นโมหะ ความโง่หลง ขาดปัญญา ไม่รู้เท่าทันตามความเป็นจริง

๒) ชั้น ๕ ที่ไม่ประกอบด้วยอุปาทาน ชั้น ๕ นี้เป็นชั้นของพระอรหันต์เท่านั้น คือพระอรหันต์นั้นสามารถละกิเลสได้ทั้งหมด จึงละอุปาทานได้ทั้งหมดเช่นกัน พระอรหันต์นั้นปราศจากการยึดมั่นถือมั่นในชั้น ๕ แล้ว ตัดเหตุปัจจัยที่จะทำให้เกิดชั้น ๕ แล้ว ทำให้ชั้น ๕ ของท่านในภพต่อไปไม่มี เมื่อละสังขารแล้วก็เข้าสู่นิพพาน

ชั้น ๕ นี้เป็นของหนัก ท่านจึงได้ยืนยันตามพระบาลีว่า
 ภารา หเว ปญจกชนธา^{๕๒} ชั้นทั้ง ๕ เป็นของหนัก
 ภาราหาโร จ บุคคโล บุคคลผู้นำชั้น ๕ ที่หนักนั้นไป
 ภาราทานํ ทุกข์ โลก การถือมั่นในเบญจชั้นทั้ง ๕ นั้นหนักเป็นทุกข์ในโลก
 ภารานิกเขปนํ สุขํ สละชั้น ๕ ปล่อยชั้น ๕ วางชั้น ๕ ทิ้งชั้น ๕ เสียได้เป็นสุข
 นิกขิปิตวา ครี ภารํ การทิ้งภาระที่หนักอันนั้นเสียได้แล้ว
 อณฺเฏ ภารํ อนาถิย โฉมือเอาของหนักอื่นอีกต่อไป

^{๕๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

^{๕๒} ส.ช. (บาลี) ๑๗/๕๑/๓๒.

สมูล์ ตณห์ อพพุห ชื่อว่าเป็นผู้ถอนตัณหาทิ้งรากได้

นิจฉาโต ปรินิพพุโต หมดกระหาย ไปนิพพานได้ หมดกระหาย หมดร้อน หมด
กระวนกระวาย ไปนิพพานได้ ให้ทั้งชั้น ๕ เสีย ทั้งชั้น ๕ เสียได้แล้ว

สรุปได้ว่า ชั้น ๕ คือกองรูปนาม เมื่อขยายออกแล้วจะประกอบไปด้วย ๕ ส่วนที่
เรียกว่า เบญจชั้น คือ ๑. รูปชั้น ส่วนที่เป็นร่างกาย ๒. เวทนาชั้น ความรู้สึกต่อสิ่งที่ถูกรับรู้
๓. สัญญาชั้น การจำอารมณ์ ๔. สังขารชั้น การปรุงแต่งจิต ๕. วิญญาณ การรู้แจ้งอารมณ์ ซึ่ง
เกี่ยวเนื่องกับนามชั้นอื่น ๆ ทั้งหมด

๖) วิมุตติ

ในอรรถกถาอธิบายว่า วิมุตติ หมายถึง อรหัตตผล หรือ ผลญาณ ด้วยการพิจารณา
ทบทวน มรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละ^{๕๓} ดังที่ปรากฏใน วิมุตตายนสูตร^{๕๔} ว่าด้วยเหตุแห่งวิมุตติ

“ภิกษุทั้งหลาย เหตุแห่งวิมุตติ ๕ ประการนี้ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของภิกษุ ผู้ไม่ประมาท
มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ ที่ยังไม่หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้น อาสวะ ที่ยังไม่สิ้นไป ย่อมถึงความ
สิ้นไป หรือเธอย่อมบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจาก โยคะอันยอดเยี่ยมที่ยังไม่ได้บรรลุ”

วิมุตติ เป็นการหลุดพ้นจากกิเลสเป็นระดับขึ้นไป มี ๕ ระดับ คือ

(๑) ตทังควิมุตติ คือ ความหลุดพ้นชั่วคราว หมายถึง การพ้นจากอกุศลอย่างหนึ่งด้วย

ธรรมที่เป็นคู่ปฏิบัติกัน ได้แก่ อนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น คือ
พิจารณาความไม่เที่ยง ทำให้พ้นจากนิจจสัญญา ความสำคัญหมายว่าเป็นของเที่ยง โดยกำหนดตัด
ด้วยอำนาจที่เป็นข้าศึกต่อธรรมนั้น ๆ เอง เป็นต้น วิมุตติตามความหมาย ๒ อย่างแรกนี้ เป็น
โลกียวิมุตติ

(๒) วิกขัมภณวิมุตติ หลุดพ้นด้วยการสะกดไว้ ระงับอำนาจกิเลสไว้ด้วยอำนาจของ
กำลังฌาน เมื่ออยู่ในฌาน ได้แก่ วิมุตติของผู้ได้ฌาน ๘

(๓) สมุจเฉทวิมุตติ หลุดพ้นอย่างเด็ดขาด หลุดพ้นด้วยอำนาจอริยมรรคตัดขาดจาก
กิเลสผู้บรรลุโสดาปัตติมรรค, อรหัตตมรรค

^{๕๓} อัง.ทสก.อ. (ไทย) ๓/๑/๓๑๘.

^{๕๔} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๒.

(๔) ปฏิบัติสมาธิวิมุติ หลุดพ้นอย่างสงบ พันกิเลสต่อจากอหัตตมรรคถึงอหัตตผล ไม่ต้องพยายามกำจัดกิเลสอีกเพราะกิเลสระงับไม่เกิดอีกแล้วในขณะผลนั้น ๆ

(๕) นิสสรณวิมุติ หลุดพ้นด้วยออกไป หลุดพ้นกิเลสอย่างยั่งยืน ได้แก่วิมุติคือนิพพาน

วิมุติ สองอย่างแรก คือ ตทั้งควิมุติ กับวิกัมภณวิมุติ จัดเป็น โลกียวิมุติและวิมุติสามอย่างหลัง คือ สมุจเฉทวิมุติ, ปฏิบัติสมาธิวิมุติและนิสสรณวิมุติ จัดเป็น โลกุตตรวิมุติ

ผู้ปฏิบัติธรรมที่ประสบความสำเร็จจะต้องบรรลุวิมุติและวิมุติญาณทัสสนะขั้นสูงสุด จึงจะเป็นการศึกษาที่สำเร็จและเป็นอเสกขะบุคคล วิมุติมี ๓ อย่างคือ

(๑) เจโตวิมุติ^{๕๕} คือหลุดพ้นด้วยอำนาจแห่งสมาธิเป็นหลัก ผู้ปฏิบัติผู้มีนิสัยวาสนาทางเจโตวิมุติ จะบรรลุธรรมได้ด้วยตนเองอย่างวิเศษอัศจรรย์ แม้ผู้นั้นจะไม่ได้ศึกษาทางปริยัติมาเลย เมื่อฝึกอบรมจิตให้ตั้งมั่นเป็นสมาธิได้แล้ว จะสามารถรู้ธรรมเห็นธรรมเข้าใจธรรม ในขณะที่จิตเป็นสมาธิอยู่นั้นอย่างแจ่มแจ้งโดยไม่ต้องถามใคร สติปัญญาศรัทธาความเพียรจะแก่กล้าขึ้นเป็นลำดับ

บางครั้งก็เกิดความรู้พิเศษอัศจรรย์ซึ่งเป็นฌานโลกีย์เกิดขึ้น เช่นหุทิพย์ ตาทิพย์ มีฤทธิ์ทางใจอื่น ๆ เกิดขึ้น ผู้มีนิสัยทางเจโตวิมุติ จิตจะรวมเป็นสมาธิเร็วและมีนิมิตมาก กิเลสต่าง ๆ และธรรมเครื่องแก้กิเลสจะรู้ได้เห็นได้จากการพิจารณานิมิต อยากเห็นอะไรอยากรู้อะไรที่กำหนดดูในสมาธิ จนรู้ชัดเห็นชัดเข้าใจชัดโดยไม่ต้องถามใคร เมื่อความรู้รอบคอบครบวงจรอริยสัจ ๔ ก็สามารถบรรลุมรรคผลนิพพานได้

ข้อควรระวังของผู้มีนิสัยวาสนาทางเจโตวิมุติ คือการหลงความรู้ (ฌาน) โดยเฉพาะความรู้ที่เกิดจากฌานโลกีย์ข้อต้น ๆ มั่นอัศจรรย์น่าดีใจหลงใหลมาก ถ้าไม่มีครูบาอาจารย์ที่รู้จริงเห็นจริงคอยควบคุมดูแล อาจเกิดวิปัสสนาได้ หรืออาจหลงใช้ฌานโลกีย์ไปในทางผิดศีลผิดธรรม ทำให้ฌานเสื่อมก่อนฌานที่โลกุตระธรรม คืออาสะวัคขะญาณจะเกิดขึ้นมีขึ้น นักบวชนักปฏิบัติที่เสียคนไปเพราะหลงญาณโลกีย์มีจำนวนมาก ต้องระวังให้ดี

(๒) ปัญญาวิมุติ^{๕๖} คือหลุดพ้นด้วยอำนาจแห่งปัญญา ผู้มีนิสัยวาสนาทางปัญญาวิมุติตอนเริ่มฝึกสมาธิจิตมักฟุ้งซ่าน ไม่รวมลงง่าย ๆ เมื่อรวมเป็นสมาธิแล้วก็ไม่ค่อยมีนิมิต

^{๕๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๙/๔๙๗.

^{๕๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๐/๘๒, ที.สี.อ. (ไทย) ๓๗๓/๒๘๑.

เกิดขึ้น บางคนไม่เห็นนิมิตอะไรเลย ได้ยินสายเจโตพูดกันว่าเกิดนิมิตบอกว่าอย่างนั้นอย่างนี้ ก็
 อยากรู้จะเห็นกับเขาบ้าง ซึ่งยิ่งอยากก็ยิ่งไม่เห็นไม่เป็น ทำให้หลังเลสงสัยว่าตนเองไม่มีวาสนาพอที่จะ
 รู้ธรรมเห็นธรรมบรรลुธรรม เลิกการปฏิบัติธรรมไปเสียก็มี นักปฏิบัติสายปัญญาวิมุตติอาศัยสมาธิ
 เพียงเล็กน้อยก็พิจารณาทางปัญญาได้ ไม่จำเป็นต้องให้จิตรวมลึกเป็นอุภาจรสมาธิ ก็สามารถรู้
 ธรรมเห็นธรรมบรรลุธรรมได้

กรรมฐานที่เหมาะกับคนจริตนี้คือ กรรมฐานตามรู้และวิปัสสนากรรมฐานเมื่อทำจิต
 ให้สงบจดจ่ออยู่กับเรื่องใดเรื่องหนึ่งเพียงเรื่องเดียวได้แล้ว ให้พิจารณาสิ่งต่าง ๆ ให้เห็นนามรูป
 เห็นไตรลักษณ์ เห็นโทษภัย เห็นความเสื่อมสลายของสังขารทั้งหลาย จนเกิดนิพพิทาญาณ แล้ว
 พิจารณาสังขารทั้งหลายที่มีอยู่ให้เห็นส่วนละเอียด โยงเข้าสู่อริยสัจ ๔ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค
 วิมุตติ วิมุตติญาณทัสนะ โดยอาศัยความจำที่มีอยู่เห็นอยู่ตามปกติในชีวิตประจำวันเป็นฐานในการ
 พิจารณา กลับไปกลับมาหลาย ๆ ครั้ง ความรู้จะละเอียดขึ้นเรื่อย ๆ จนรู้แจ้งแทงตลอดในเรื่องนั้น
 โดยเหตุโดยผลตามความเป็นจริง รู้จักเหตุปัจจัยของสิ่งต่าง ๆ แจ่มชัดและสุดท้ายจะรู้จักวิธีทำ
 กิเลสให้สิ้นได้เช่นเดียวกัน แต่ไม่ค่อยเป็นที่นิยมเหมือนสายเจโตวิมุตติ

(๓) อุภภาโตภาควิมุตติ^{๕๗} คือผู้หลุดพ้นได้ทั้งสองแบบ เจโตวิมุตติก็ได้ ปัญญาวิมุตติ
 ก็ได้ ส่วนใหญ่จะเป็นนิสสัยวาสนาของผู้เคยบำเพ็ญพุทธภูมิมาก่อน ชำนาญในการฝึกจิตมาแล้วทั้ง
 สองแบบ เมื่ออธิษฐานกลับ คือเปลี่ยนใจสละพุทธภูมิ มาปรารถนาความหลุดพ้นแบบสาวกภูมิ ก็
 สามารถรู้ธรรมเห็นธรรมเข้าใจธรรมได้ง่ายไม่ว่าจะดำเนินตามแนวไหน เจโตวิมุตติหรือปัญญา
 วิมุตติ มักจะเป็นผู้มีอิทธิฤทธิ์และปฏิสัมพันธ์ มักจะเป็นผู้มีจิตใจกว้างขวางไม่ตำหนิผู้ใด เป็นครูเป็น
 อาจารย์แนะนำแนวทางปฏิบัติธรรมให้แก่ลูกศิษย์ได้หลายจริตนิสัย ใครได้พบได้เห็นครูอาจารย์ผู้มี
 อุปนิสัยวาสนาสายอุภภาโตภาควิมุตติ มักจะประสบความสำเร็จในการปฏิบัติธรรมคือ สามารถรู้
 ธรรมเห็นธรรมเข้าใจธรรมบรรลุมรรคผลนิพพานตามที่ปรารถนา ใครได้พบครูอาจารย์สายนี้จึงเป็น
 โชคดีของคนนั้น

ดังนั้น วิมุตติ คือ อรหัตตผล หรือ ผลญาณ ด้วยการพิจารณาทบทวน มรรค ผล
 นิพพาน เป็นการหลุดพ้นจากกิเลสเป็นระดับขึ้นไป มี ๕ ระดับ คือ ตถังควิมุตติ หลุดพ้นชั่วคราว,
 วิกขัมภณวิมุตติ หลุดพ้นด้วยอำนาจของกำลังฌาน เมื่ออยู่ในฌาน, สมุจเฉทวิมุตติ หลุดพ้นอย่าง
 เต็ดขาด หลุดพ้นด้วยอำนาจอริยมรรค, ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ หลุดพ้นอย่างสงบ กิเลสระงับไม่เกิดอีก
 แล้วในขณะผลนั้น ๆ, นิสสรณวิมุตติ หลุดพ้นด้วยออกไป หลุดพ้นกิเลสอย่างยั่งยืน ได้แก่วิมุตติคือ

^{๕๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๐/๗๖.

นิพพานพระอรหันต์บุคคลผู้รู้ธรรมเห็นธรรมบรรลุผลในระดับที่เท่ากันไม่ว่าดำเนินการปฏิบัติมาสายไหน ความบริสุทธิ์แห่งจิตมีเท่ากัน คือละกิเลส พันทุกข์ได้เท่ากัน แต่ความคล่องแคล่วชำนาญชำนาญ ความละเอียดรอบคอบอาจแตกต่างกัน ความเห็นบางอย่างอาจไม่เหมือนกันเสียทีเดียว

๒.๔ สรุปท้ายบท

จากการศึกษาพบว่า ฌานสูตรเป็นพระสูตรที่มีเนื้อความแสดงถึง บุคคลผู้มีศรัทธาความเชื่อถือที่ประกอบด้วยเหตุผล มีศีล เป็นข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงาม เป็นพหูสูตได้ยินได้ฟังมามาก สามารถกล่าวสอนธรรมแก่พุทธบริษัททั้งหลายได้ ด้วยความไม่เก้อเขิน งามองอาจ กล่าวแสดงธรรม เป็นผู้ทรงวินัย อยู่ป่าเป็นวัตรและอยู่ในเสนาสนะอันสงัด ได้มาน ๔ อันมีในจิตยิ่งซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนา ทำให้แจ่มแจ้งโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยองค์ธรรม ๑๐ ประการนี้ ชื่อว่าเป็นผู้ก่อให้เกิดความเลื่อมใสได้รอบด้าน กล่าวคือมีกายกรรมวจีกรรมที่น่าเลื่อมใสและเป็นผู้บริสุทธิ์ด้วยอาการทั้งปวง

ดังนั้นผู้ที่ประกอบไปด้วยความเลื่อมใส จึงเป็นผู้น่าศรัทธา น่าเคารพนับถือ เป็นสุปฏิปันโน เพราะประกอบด้วยองค์ธรรม ๑๐ ประการนี้ จะเห็นได้ว่าผู้ที่มีองค์ธรรมดังกล่าวจะเป็นผู้มีเหตุผล มั่นคงในพระรัตนตรัย กระทำแต่คุณงามความดี ปัญญา ด้วยการให้ทาน ศีล การฟังธรรม เจริญปัญญา รอบรู้ในกองสังขาร ชั้น ๕ พิจารณาถึงความเป็นไตรลักษณ์ จิตย่อมคลายกำหนดนำไปสู่ความหลุดพ้นจากกิเลส เป็นวิมุตติ

บทที่ ๓

หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาในฉนลานสูตร

จากหลักฐานที่กล่าวมาแล้วในบทที่ ๒ ว่าฉนลานนั้น สามารถยกจิตขึ้นสู่การเจริญวิปัสสนา จนเห็นประจักษ์แจ้งในไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นการอบรมปัญญาเพื่อให้รู้เห็นตามความเป็นจริง เกิดสัมมาทิฏฐิ ละออกจากความเห็นผิดที่เคยเป็นมิจฉาทิฏฐิ ละคลายอุปทานความยึดมั่นถือมั่นในชั้น ๕ ทั้งหลายจนหมดสิ้นอาสวะเข้าสู่ความหลุดพ้นคือพระนิพพาน

ผู้วิจัยจึงกำหนดหัวข้อในการวิจัยไว้ ดังต่อไปนี้

- ๓.๑ ความหมายการเจริญวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๒ แนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในฉนลานสูตร
- ๓.๓ อารมณวิปัสสนา
- ๓.๔ การยกอารมณขึ้นสู่วิปัสสนา
- ๓.๕ การกำหนดรูปนามในการเจริญฉนลาน
- ๓.๖ สรุปท้ายบท

๓.๑ ความหมายการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๓.๑.๑ ความหมายของวิปัสสนา

วิปัสสนา คือ “วิปัสสนาที่เจริญแล้วยอมให้สำเร็จประโยชน์ให้ปัญญาโดยละอวิชชาได้”^๑ วิปัสสนาท่านเรียกว่าปัญญา เพราะเป็นไปในธรรมประการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยง^๒ เป็นปัญญาที่เห็นสภาวะธรรม ต่าง ๆ มีอนิจจลักษณะเป็นต้นในสังขาร

^๑ อ.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๓๒/๗๖.

^๒ พระมหาสมปอง มุทิโต แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พรินตติ้ง, ๒๕๔๗), หน้า ๒๐๕.

ในสังคิติกสูตร มีข้อความปรากฏว่า วิปัสสนา คือ ความเห็นแจ้ง^๓ เป็นปัญญาที่ยังรู้สภาวะ (ปรากฏการณ์) ของสภาวะธรรมอารมณ์ ภายในกายใจ หรือรูปรูปนามตามความเป็นจริงว่า สภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล

ในอัมมสังคณี มีข้อความปรากฏว่า วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้นเป็นไหน คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทางความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนรัตนะ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ในสมัยนั้นนี้ชื่อว่า วิปัสสนา^๔

คัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ให้ความหมายว่า วิปัสสนา คือ การเห็นแจ้งหรือวิธี ทำให้เกิดการเห็นแจ้ง มีบทบาทวิเคราะหว่า อนิจจา ทิวเสน วิวิธเน อากาเรหิ ธมเม ปสฺสตีติ วิปัสสนา^๕ ปัญญาใด ย่อมเห็นสังขตธรรมมีขันธ เป็นต้น ด้วยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยง เป็นต้น ฉะนั้น ปัญญานั้น ชื่อว่าวิปัสสนา

ในพุทธธรรม มีคำอธิบายไว้ว่า วิปัสสนา แปลว่า การเห็นแจ้งหรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง หมายความว่า ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลาย ตรงต่อสภาวะของมัน คือให้เข้าใจตามความเป็นจริงหรือตามที่สิ่งเหล่านั้นมันเป็นของตนเอง รู้แจ้งชัด เข้าใจจริง จนถอนความหลงผิดรู้ผิด และยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้^๖

สรุป วิปัสสนา คือการเจริญภาวนาเพื่อความรู้แจ้งเห็นจริงตามความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลายให้เกิดปัญญาเพื่อรู้รูป นามตามความเป็นจริง คือเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตา การเห็นประจักษ์แจ้งในไตรลักษณ์ ของรูปนาม เป็นวิธีการปฏิบัติที่สามารถเข้าถึงสภาวะความ เกิดดับ สงบเย็น (นิพพาน) ได้อย่างถาวรแท้ เป็นความสุขสงบผ่องใสที่ไม่ต้องกลับมาทุกข์อีก (สมุจเฉทวิมุตติ)

^๓ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๓/๒๕๖.

^๔ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖.

^๕ ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๒๕/๑๗๖.

^๖ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๘, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิธรรม, ๒๕๖๐), หน้า ๔๒๖.

๓.๑.๒ ความหมายของภาวนา

คัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ธรรม พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร ให้ความหมายของคำว่า ภาวนาไว้ ๔ ประการ คือ

๑) ตตถ ชาตานํ ฌมมานํ อนตฺวตฺตณฺเณ ภาวนา แปลว่า ธรรมชาติที่ทำให้ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในตน ไม่ล่วงเลยกันและกัน เช่น เมื่อพระโยคาวจรละความพอใจในกามได้แล้ว ที่นั่นเอง ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งการหลีกออก เว้นออกจากกามก็ย่อมเกิดขึ้นไม่ล่วงเลยกันและกัน

๒) อินฺทริยานํ เอกรสฺสุเณ ภาวนา แปลว่า ธรรมชาติที่ทำให้อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เช่น เมื่อละกามฉันทะแล้ว อินทรีย์ทั้ง ๕ มีรสเป็นอย่างเดียวกันด้วยอำนาจแห่งการหลีกออกจากกาม

๓) ตทฺหฺปคฺวิริยาหฺนณฺเณ ภาวนา แปลว่า ธรรมชาติที่นำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้น ๆ เข้าไป เช่น เมื่อละกามฉันทะแล้ว ย่อมนำความเพียรด้วยอำนาจแห่งการหลีกออกจากกามเข้าไป เมื่อละพยาบาทแล้วย่อมนำความเพียรด้วยอำนาจแห่งความไม่พยาบาทเข้าไป

๔) อาเสวนณฺเณ ภาวนา แปลว่า การปฏิบัติเนื่อง ๆ เช่น เมื่อละกามฉันทะแล้ว ย่อมปฏิบัติเนื่อง ๆ ซึ่งความออกจากกาม เมื่อละพยาบาทแล้ว ย่อมปฏิบัติเนื่อง ๆ ซึ่งความไม่พยาบาท^๗

พระอรรถกถาจารย์ได้วิเคราะห์คำว่า ภาวนา ไว้ในอรรถกถาปฏิสัมพันธ์ธรรม ว่า ภาวียติ วชฺฌียตฺติ ภาวนา ธรรมชาติได้อันพระโยคีบุคคล อบรมอยู่ เจริญอยู่ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า ภาวนา ได้แก่ ธรรมควรเจริญ คือ ให้เกิดในสันดาน^๘

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี ให้ความหมายไว้ ๒ ประการคือ

(๑) ภาเวตพฺพาติ ภาวนา แปลว่า ธรรมที่บุคคลควรเจริญ

^๗ ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๑, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๐/๒๔-๒๕๒.

^๘ ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๓/๒๔.

(๒) ภาเวนติ จิตตสนตานิ เอตาทีหิ ภาวนา แปลว่า ธรรมที่เป็นเครื่องอบรมกระแสดิจิ^๙ และให้ความหมายอีกว่า ภาวนา คือ เจตนาที่ทำให้กุศลเจริญขึ้น หมายความว่า ทำให้เกิดกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น และทำให้กุศลที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเพิ่มพูนขึ้น^{๑๐}

คำว่า ภาวนา เป็นคำภาษาไทยที่ยกมาจากภาษาบาลี พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน นิยามไว้ว่า ถ้าเป็นคำนาม หมายถึง การทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นทางจิตใจถ้าเป็นกริยา หมายถึง สำรวมใจให้แน่วแน่เป็นสมาธิ เช่น สวดมนต์ภาวนา สำรวมใจ ตั้งความปรารถนา เช่น นั่งภาวนา ขอให้พระเจ้าช่วย^{๑๑}

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร) อธิบายเรื่องการเจริญภาวนาไว้ว่า ผู้ที่ยินดีในการเจริญภาวนาแล้วปฏิบัติวิปัสสนาจนเห็นแจ้งอริยสัจ ๔ ด้วยมรรคปัญญา ย่อมบรรลุ มรรคผลและนิพพาน เป็นพระอรหันต์ผู้ละกิเลสได้โดยสิ้นเชิง สามารถระงับความโศกเศร้า และความคร่ำครวญ ดับทุกข์ทางกายและโทมนัสทางใจในภพนี้ได้แล้ว เมื่อได้บริพพานแล้วก็ไม่เวียน วายตายเกิดในภพใหม่ได้รับทุกข์ และโทมนัสอีก เป็นผู้บรรลุมรรคญาณ^{๑๒}

ภาวนา เรียกอีกอย่างว่า กรรมฐาน จัดเป็นการฝึกอบรมทางด้านจิตใจ เพราะคำว่า กรรมฐาน แปลว่า ที่ตั้งแห่งการทำงานหรือการกระทำ^{๑๓} หมายความว่า ที่ตั้งของความเจริญ อุตสาหะ ที่เรียกว่าการปรารถนาความเพียร หมายถึง รูปธรรมมีอารมณ์ คือ วงกลิน เป็นต้น และนามธรรมมีการเจริญกลิน เป็นต้น อีกนัยหนึ่ง กรรมฐาน คือ การกระทำอันเป็นที่ตั้งของความสุข

สรุป ภาวนา เป็นธรรมชาติที่ทำให้ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในตนไม่ล่วงเลยกันมีรสเป็น อย่างเดียวกัน และนำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมเข้าไป ภาวนาหรือเรียกอีกอย่างว่า กรรมฐาน คือ การฝึกอบรมจิตใจโดยการปฏิบัติเนื่อง ๆ ด้วยการปรารถนาความเพียรเพื่อให้เกิดกุศลจิตขึ้นจน เป็นสมาธิจนกระทั่งเกิดปัญญารู้แจ้งตามความเป็นจริงในสิ่งทั้งหลาย

^๙ พระอนุรุทธะ และ พระญาณธชะ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิกวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ไทยรายวัน กราฟฟิคเพลท, ๒๕๔๖), หน้า ๗๖๐.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๘.

^{๑๑} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท นานมีบุ๊คส์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๘๒๑.

^{๑๒} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร), **อริยวิงสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระเจ้า**, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๒๐๘.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖), หน้า ๑๓.

๓.๒ แนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในฉนาคสูตร

การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามความเป็นจริง พระไตรปิฎกได้กล่าวถึงการเจริญวิปัสสนาภาวนา ไว้ ๔ แบบ^{๑๔} ดังนี้

๑) สมถปุพพังคมวิปัสสนาภาวนา เรียกว่า สมถปุพพังคมนัย คือ การเจริญวิปัสสนา โดยมีสมถนำหน้า เป็นการเจริญสมถภาวนาในเบื้องต้น ได้สมาธิระดับอุปจารสมาธิ หรือ อัปปนาสมาธิ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ เจริญวิปัสสนาภายหลังพิจารณาองค์ฌานมีปิติ สุข เป็นต้น ที่เกิดในสมาธินั้นโดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา สมถจึงมีมาก่อน วิปัสสนามีภายหลัง

๒) สมถวิปัสสนายุกนัทธภาวนา^{๑๕} เป็นการปฏิบัติที่ผสมผสานสลับกันระหว่างสมถะกับวิปัสสนา เช่น อาจเริ่มต้นปฏิบัติตามแนวทางของสมถยานิก จนกระทั่งได้ปฐมฌานจึงใช้ปฐมฌานเป็นบาทฐานพิจารณาสภาวธรรมอันเป็นรูปนาม ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จนบรรลุเป็นพระอริยบุคคลขั้นต้น แล้วเปลี่ยนมาปฏิบัติตามแนวทางสมถะ จนได้ทุติยฌานแล้วใช้ทุติยฌานเป็นบาทฐานเจริญวิปัสสนาเพื่อบรรลุมรรคผล เบื้องสูงต่อไป

๓) ธัมมูทัจจวิคคหิตมานัส^{๑๖} เรียกว่า ธัมมูทัจจปหานนัย เป็นวิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมูธัจจ หมายถึง ความฟุ้งซ่านธรรม หรือตื่นธรรม ความฟุ้งซ่านด้วยสำคัญผิดในธรรม ความฟุ้งซ่านเนื่องจากเกิดวิปัสสนูปกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งจากการเจริญสมถภาวนา แล้วสำคัญผิดว่าตนบรรลุธรรม ความเข้าใจผิดยึดเอาผลที่ประสพในระหว่างว่าเป็นมรรค ผล นิพพาน^{๑๗}

๔) วิปัสสนาปุพพังคมสมถภาวนา เรียกว่า วิปัสสนาปุพพังคมนัย คือ การเจริญสมถะโดยมีวิปัสสนานำหน้า เป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนาในเบื้องต้น กำหนดรู้สภาวธรรมโดยความไม่เที่ยง กำหนดรู้สภาวธรรมโดยความเป็นทุกข์ กำหนดรู้สภาวธรรมโดยความเป็นอนัตตา กำหนดรู้สภาวธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นวิปัสสนาสมาธิเกิดขึ้นก่อน สมถะเกิดตามมาภายหลัง

แนวทางการเจริญวิปัสสนา ทั้ง ๔ ประเภทที่กล่าวมานี้ คือ สมถปุพพังคมวิปัสสนาภาวนา การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมถนำหน้า, วิปัสสนาปุพพังคมสมถภาวนา การเจริญสมถโดยมีวิปัสสนา

^{๑๔} คุรยลละเอียตใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒-๖/๔๑๔-๔๒๕.

^{๑๕} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๑๙.

^{๑๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๑๔.

^{๑๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕.

นำหน้า, สมถวิปัสสนาธุคนัทธภาวณา การปฏิบัติที่ผสมผสานสลับกันระหว่างสมถกับวิปัสสนา และอัมมูทัจจวิคคหิตมานัส เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ สามารถย่อลงให้สั้นได้ เป็น ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือ ๑) สมถยานิก ๒) วิปัสสนายานิก

ดังนั้นผู้วิจัยได้ทำการศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวณาในฉานสูตร อันมีสมถภาวณาเป็นบาทฐานตามที่ได้อธิบายมาแล้ว ซึ่งจะสอดคล้องกับ สมถยานิก เพราะว่าเป็นการเจริญสมถภาวณาในเบื้องต้น ได้สมาธิระดับอุปจารสมาธิ หรือ อปัณาสมาธิ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ จัดได้ว่าเป็นอัปนาฌาน ขึ้นชื่อได้ ฉาน แล้วนำฌานมาเป็นบาทฐานยกขึ้นสู่วิปัสสนา ซึ่งเป็นการเจริญวิปัสสนาที่สอดคล้องกันกับงานวิจัยนี้

๓.๒.๑ การเจริญสมถปุพพังคมิวิปัสสนา

การเจริญสมถปุพพังคมิวิปัสสนาภาวณา คือ การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมถะนำหน้า^{๑๘} เป็นการเจริญสมถภาวณาในเบื้องต้น ได้สมาธิระดับอุปจารสมาธิ หรือ อปัณาสมาธิ จิตมีความเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะแล้ว ยกจิตขึ้นเจริญวิปัสสนา พิจารณาสภาวะธรรมที่เกิดในสมาธินั้นตามความเป็นจริง มีองค์ฌานทั้ง ๕ เป็นต้น หรือ เมื่อออกจากฌานสมาบัติแล้วพิจารณาสภาวะธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นทางอายตนะทั้ง ๖ โดยความไม่เที่ยง เป็นอนิจจัง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา

ในอังคุตตรนิกาย นวกนิบาต กล่าวถึงการปฏิบัติของสมถยานิกว่า “ภิกษุในศาสนานี้ สงัดแล้วจากกามคุณ สงัดแล้วจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก มีวิจาร์ มีปีติ และสุข เกิดแต่ วิเวกอยู่ เหยื่อย่อมยังเห็นธรรมเหล่านั้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ในขณะที่เกิดปฐมฌานนั้นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เหมือนโรค เหมือนผี เหมือนหนาม ไม่ดีงาม เป็นสภาพอื่น ๆ (จากตัวตน) แตกสลาย วางเปล่า ไม่ใช่ตัวตน”^{๑๙}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อธิบายรายละเอียดว่า ผู้บรรลุปฐมฌานแล้ว ควรเข้าปฐมฌานก่อนจะเจริญวิปัสสนาเพื่อให้ฌานเป็นบาท เมื่อออกจากฌานแล้วจึงเจริญวิปัสสนาต่อไป แม้การหยั่งเห็นก็เป็นการกำหนดรู้ขั้น ๕ ซึ่งปรากฏในปฐมฌานนั้น ผู้บรรลุปฐมฌานอื่นหรือ

^{๑๘} ดูรายละเอียดใน ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๑๙} อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๓๔๗.

อรุณมาน ควรปฏิบัติตามนัยนี้เช่นเดียวกัน ผู้บรรลุมานต้องเข้ามานก่อนแล้วออกจากมาน หลังจากนั้นจึงกำหนดรู้รูปนามที่ปรากฏในมานนั้น ๆ^{๒๐}

การยกอารมณ์ขึ้นสู่วิปัสสนาภาวนาของผู้ปฏิบัติแบบสมถปุพพังคมนัยนั้นเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาของสมถยานิกบุคคล โดยเจริญสมถภาวนาเบื้องต้นจนได้สมาธิระดับอุปจารสมาธิ หรือ อัปนาสมาธิ สำหรับผู้บรรลุปฐมมานก่อนเพื่อให้มานเป็นบาท ออกจากมานแล้วด้วยความ เป็นวสี ใช้แค่ขณิกสมาธิ ยกอารมณ์ขึ้นสู่วิปัสสนาพิจารณากำหนดรู้สภาวะธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้น ทางอายตนะทั้ง ๖ มีธรรมที่เป็นอารมณ์^{๒๑}

การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมถในเบื้องต้น เมื่อได้สมาธิระดับอุปจารสมาธิ หรือ อัปนาสมาธิ จิตมีความเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะแล้ว สมถยานิกย่อมเจริญ วิปัสสนาในนามธรรม หรือเมื่อออกจากมานสมาบัติแล้วพิจารณาสภาวะธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นทาง อายตนะทั้ง ๖ โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา^{๒๒}

สรุป การเจริญวิปัสสนาในนามธรรมย่อมมีแก่สมถยานิกเป็นส่วนใหญ่ การกำหนดรู้ องค์มานและสัมปยุตตธรรม คือ จิตพร้อมด้วยเจตสิก กำหนดสภาวะลักษณะที่เป็นลักษณะพิเศษ ของธรรมนั้น ๆ และหน้าที่ ไม่ใช่การรับรู้ชื่อ รูปร่างสัญญาณ หรือจำนวน พระพุทธองค์สอนการ กำหนดรู้โดยให้กำหนดรู้รูปธรรมก่อนนามธรรม แต่ถ้านามธรรมปรากฏชัดในบางขณะ ก็อาจ กำหนดนามธรรมได้เช่นกัน เมื่อกำหนดรู้นามธรรมเป็นเป็นหลักแล้ว แม้จะไม่กำหนดรูปธรรมก็จัด ว่าได้กำหนดรูปและนามทั้งสองอย่างได้โดยปริยาย

^{๒๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์, (นนทบุรี: บริษัทไทยร่มเกล้า จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๕๓.

^{๒๑} Bhikkhu Varamonkkalo, “ศึกษาการยกอารมณ์ขึ้นสู่วิปัสสนาของผู้ปฏิบัติธรรมแบบสมถปุพพังคมนัย”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), บทคัดย่อ.

^{๒๒} พระสัจจวัฒน์ วชิรญาโณ (ฉัตรไทยแสง), “ศึกษาการปฏิบัติกรรมฐานแบบสมถปุพพังคมนัยตามคำสอน ของ พระธรรมสิงหบุราจารย์ (จรัญ จิตธมโม)”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), บทคัดย่อ.

๓.๒.๒ การเจริญสมถภาวนาเป็นเบื้องต้น

สมถะ คือ การเพ่งอารมณ์เพื่อให้จิตตั้งมั่น สงบอยู่ในอารมณ์เดียว และสามารถทำให้กิเลสนิวรณ์สงบระงับลงได้^{๒๓}

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี อธิบายความว่า สมถะ คือ สภาพธรรมที่ระงับกิเลส หรือ ธรรมหยาบอย่างอื่นมี วิตก วิจาร เป็นต้น หมายถึงฌานสมาธิ ที่เรียกว่า เอกัคคตาจิต^{๒๔}

สมถะ แปลว่า สงบธรรมะที่หยาบ ๆ มีวิตก เป็นต้น องค์ฌานทั้ง ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา นี้ ถ้าจะว่าตามอำนาจแห่งธรรมชั้นสูงขึ้นไปกว่านี้ คือ ทุติยฌาน ติตยฌาน จตุตถฌาน และปัญจฌาน แล้วก็นับว่าเป็นธรรมะหยาบอยู่ ครั้น เจริญฌานสูง ๆ ขึ้นไป องค์ฌานเหล่านี้ก็สงบลง เพราะฉะนั้น สมถะ จึงได้แปลว่า สงบคำที่หยาบ ๆ^{๒๕}

คำว่า สมถะ จึงแปลว่า สงบ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑) สงบจากนิวรณ์ ธรรมใดทำธรรมที่เป็นข้าศึกมีกามฉันทะนิวรณ์ เป็นต้น ให้สงบลง เหตุนั้น ธรรมนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า สมถะ ได้แก่ สมาธิ

๒) สงบตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว ไม่ซัดส่ายฟุ้งซ่านไปในอารมณ์หลากหลาย เพ่งกำหนดอยู่แต่ในอารมณ์เดียว ด้วยอำนาจสมาธิ

๓) สงบลงจากองค์ฌานชนิดหยาบ ธรรมใดที่ยังมีองค์ฌานชนิดหยาบ มีวิตก เป็นต้น ให้สงบไม่เกิดขึ้น เหตุนั้นชื่อว่า สมถะ^{๒๖}

การเจริญภาวนาโดยมีสมถะเป็นเบื้องต้น มีองค์ประกอบ ดังนี้

๑) อารมณ์ของสมถภาวนา

๒) ฌานสมาธิ

๓) องค์ฌาน

และมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

^{๒๓} อจ.ทก. (ไทย) ๒๐/๑๐๓/๓๔๕.

^{๒๔} พระอนุรุทธะ และ พระเถาณธชะ, **อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๗๕๘.

^{๒๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ, ป.๖.๙), **วิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรพงศ์พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๘๘๒.

^{๒๖} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๓๘/๑๓๓.

๑) อารมณ์ของสมถภาวนา เรียกว่า กรรมฐาน ๔๐ สงเคราะห์ไว้เป็น ๗ หมวด ดังนี้

- (๑) กสิณกัมมัฏฐาน ๑๐^{๒๗}
- (๒) อสุภกัมมัฏฐาน ๑๐^{๒๘}
- (๓) อนุสติกัมมัฏฐาน ๑๐^{๒๙}
- (๔) พรหมวิหารกัมมัฏฐาน ๔^{๓๐}
- (๕) อารูปกัมมัฏฐาน ๔^{๓๑}
- (๖) สัมมัปปธานกัมมัฏฐาน^{๓๒} ความหมายรู้ในอาหารโดยเป็นสิ่งที่น่าเกลียด
- (๗) จตุธาตุววัตถานกัมมัฏฐาน^{๓๓} การกำหนดแยกคนออกเป็นธาตุ ๔

ในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนี้ โดยอารมณ์ของฌานนั้น มีอรรถาธิบายดังนี้

กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อานาปานสติ ๑ กายคตาสติ ๑ รวม ๒๒ กัมมัฏฐานนี้ มีปฏิภาคนิimitเป็นอารมณ์

อนึ่ง วิปัสสนากัมมัฏฐาน ๑ โลกิตกอสุภะ ๑ ปุพฺพกอสุภะ ๑ อานาปานสติ ๑ อาโปกสิณ ๑ เตโชกสิณ ๑ วาโยกสิณ ๑ และอารมณ์ที่เป็นดวงแสงอาทิตย์เป็นต้นที่ฉายเข้าไปข้างในทางช่องหน้าต่าง เป็นต้น ในอาโลกกสิณ ๑ รวม ๘ กัมมัฏฐานนี้ มีอารมณ์เคลื่อนไหวได้ เป็นการเคลื่อนไหวได้ในเบื้องต้นก่อนแต่ปฏิภาคนิimitเท่านั้น เมื่อปฏิภาคนิimitเกิดขึ้นแล้ว อารมณ์จะไม่เคลื่อนไหวสงบนิ่งเหมือนกับกัมมัฏฐานอื่น

อนุสสติ ๑๐ ยกเว้นอานาปานสติกับกายคตาสติ อหारेปฏิภาคนิimit ๑ จตุธาตุววัตถาน ๑ และ วิญญูญายตนะ ๑ เนวสัญญานาสัญญายตนะ ๑ รวม ๑๒ กัมมัฏฐานนี้ มีสภาวะธรรมเป็นอารมณ์

พรหมวิหาร ๔ อากาสนัญญายตนะ ๑ อาภิกขัญญายตนะ ๑ รวม ๖ กัมมัฏฐานนี้ มีอารมณ์ที่พูดไม่ถูก (คือใช้สภาวะธรรมและไม่เป็นนิimit)^{๓๔}

^{๒๗} คุรยละเอียดใน วิสุทธิ. (ไทย) ๔/๒๑๗-๒๑๙, วิสุทธิ. (ไทย) ๕/๓๐๑-๓๐๙.

^{๒๘} คุรยละเอียดใน วิสุทธิ. (ไทย) ๖/๓๑๕-๓๑๗.

^{๒๙} คุรยละเอียดใน วิสุทธิ. (ไทย) ๗/๓๓๔-๔๗๘.

^{๓๐} คุรยละเอียดใน วิสุทธิ. (ไทย) ๙/๔๘๑-๕๕๘.

^{๓๑} คุรยละเอียดใน วิสุทธิ. (ไทย) ๑๐/๕๘๙.

^{๓๒} คุรยละเอียดใน วิสุทธิ. (ไทย) ๑๑/๖๐๙.

^{๓๓} คุรยละเอียดใน วิสุทธิ. (ไทย) ๑๑/๖๑๗.

^{๓๔} วิสุทธิ. (ไทย) ๗/๑๘๙.

การเจริญสมณภวานานี้ สมถยานิกสามารถเลือกอารมณ์กรรมฐานให้เหมาะสมแก่จริต^{๓๕}
(จริต) ของแต่ละบุคคลที่มีความแตกต่างกัน มีอรรถาธิบายดังนี้

อสุภ ๑๐ กายคตาสติ ๑ เหมาะสมแก่คนราคจริต

พรหมวิหาร ๔ วรรณกสิณ ๔ เหมาะสมแก่คนโทสจริต

อนุสสติ ๖ ข้างต้น เหมาะสมแก่คนศรัทธาจริต

อานาปานสติ ๑ เหมาะสมแก่คนโมหจริตและคนวิตกจริต

มรณสติ ๑ อุปสมานุสสติ ๑ จตุธาตुวัตถาน ๑ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ เหมาะสมแก่คนพุทธิจริต

กสิณกัมมัฏฐานที่เหลือ ๖ อารูปกัมมัฏฐาน ๔ เหมาะสมแก่คนทุกจริต

พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงไว้ใน เมฆียสูตร ว่า “พึงเจริญอสุภกัมมัฏฐานทั้งหลายเพื่อ
ประหามันเสียซึ่งราคะ พึงเจริญเมตตาเพื่อประหามันเสียซึ่งพยาบาท พึงเจริญอานาปานสติเพื่อกำจัด
เสียซึ่งมิจฉวิตก พึงเจริญอนิจจสัญญาเพื่อถอนเสียซึ่งอัสมิมานะ”^{๓๖}

ในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนี้ โดยความต่างกันแห่งฌาน^{๓๗} มีอรรถาธิบายดังนี้

กสิณ ๑๐ อานาปานสติ ๑ ย่อมให้สำเร็จได้ทั้ง ๔ ฌาน

อสุภ ๑๐ กายคตาสติ ๑ ย่อมให้สำเร็จเพียงปฐมฌานอย่างเดียว

พรหมวิหาร ๓ ข้างต้น ย่อมให้สำเร็จฌาน ๓ ข้างต้น

อุเบกขาพรหมวิหาร ๑ อารูปกัมมัฏฐาน ๔ ย่อมให้สำเร็จฌานที่ ๔

อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตुวัตถาน ๑ อนุสสติกัมมัฏฐาน ยกเว้น กายคตาสติกับ

อานาปานสติ นำมาซึ่งอุปจารฌาน

๒) ฌานสมาธิ

ฌาน แปลว่า การเพ่ง ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์จนแน่วแน่ เป็นภาวะจิตที่มีสมาธิ หรือ
แปลว่า เพ่ง พินิจ ครุ่นคิด เอาใจจดจ่อ^{๓๘} คัมภีร์อรรถกถาแบ่งฌานออกเป็น ๒ จำพวก คือ

(๑) การเพ่งอารมณ์แบบสมถะ เรียกว่า อารัมมณูปนิชฌาน ได้แก่ ฌานสมาบัติ

(๒) การเพ่งพินิจให้เห็นไตรลักษณ์ ตามแบบวิปัสสนา เรียกว่า ลักขณูปนิชฌาน^{๓๙}

ในกรณีนี้ มรรค ผล สามารถเรียกว่าฌานได้เพราะ เข้าไปกำหนดรู้แจ้งไตรลักษณ์ มีอริยลักษณะ

^{๓๕} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑๙๑.

^{๓๖} อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓/๔๓๔.

^{๓๗} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑๘๕.

^{๓๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๖๐/๕๐๔.

^{๓๙} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑๙๗.

เป็นต้น มัคคญาณ ได้ชื่อว่า ลักษณะปนิชฌาน เพราะเป็นผู้ทำให้กิจที่รู้แจ้งไตรลักษณ์ของวิปัสสนาญาณสำเร็จลง ส่วนผลญาณ ได้ชื่อว่าลักษณะปนิชฌาน เพราะเข้าไปรู้แจ้งลักษณะอันแท้จริงของนิโรธสัจจะ

ลักษณะปนิชฌาน เป็นฌานที่ทำให้เกิดปัญญาอันนำไปสู่ความสิ้นไปแห่งอาสวกิเลสทั้งหลายได้ ดังพุทธพจน์ว่า “ฌานย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาก็ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีฌาน ผู้มีทั้งฌาน และปัญญา นั้นแล จึงนับว่าอยู่ใกล้พระนิพพาน^{๔๐}

กล่าวโดยอารมณ์ อารัมมณูปนิชฌาน มีสมถกรรมฐาน เช่น ปฐวีกสิณ คือ บัญญัติ เป็นต้น เป็นอารมณ์ ส่วนลักษณะปนิชฌานนั้น มีวิปัสสนากรรมฐาน คือ รูป-นาม ไตรลักษณ์ สังขตธรรม เป็นอารมณ์ และ มรรคญาณ ผลญาณ มี อสังขตธรรม คือ นิพพาน เป็นอารมณ์

สมาธิ คือ ภาวะที่อารมณ์เป็นหนึ่งเดียวของกุศลจิต หมายถึง การดำรงจิตและเจตสิกไว้ในอารมณ์หนึ่งเดียว^{๔๑}

ในอภิสธรรมปิฎก ได้ให้ความหมายของคำว่า สมาธิ ไว้ว่า การตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบสมาธิทริย สมาธิพละ ความตั้งใจชอบ นี้ชื่อว่า สัมมาสมาธิ^{๔๒}

สมาธิในการเจริญสมถภาวนา มี ๒ ประเภท ดังนี้

(๑) อุปจารสมาธิ ความที่จิตตั้งมั่นในอารมณ์บัญญัติ แต่ไม่ถึงระดับฌาน เป็นสมาธิที่อยู่ในขั้นมหากุศล มีอุคคหนิมิตเป็นอารมณ์ ทั้งนิวรรณ์ต่าง ๆ สงบเงียบ ดังนั้น ผู้ที่เข้าถึงอุปจารสมาธินี้จึงเรียกว่า ได้อุปจารฌาน

(๒) อัปนาสมาธิ ความที่จิตตั้งมั่นแน่วแน่ในอารมณ์บัญญัติถึงระดับฌาน เป็นสมาธิที่อยู่ในขั้นมหัคคตกุศล มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ นิวรรณ์ถูกประธานเป็นวิกขัมภนปหาน^{๔๓}

^{๔๐} นางสาวศุภากร วัจวุฒิกัญญา, “ศึกษาลักษณะปนิชฌานในการเจริญวิปัสสนาภาวนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), บทคัดย่อ.

^{๔๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๔๐๑.

^{๔๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๒.

^{๔๓} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๒๘.

เมื่ออัปนาสมาธิเกิดขึ้น เป็นอัปนาฌาน องค์ฌาน^{๔๔} ทั้งหลายจะมีกำลังแล้ว จิตตัด ภาวสังขารเดียวแล้วย่อมตั้งอยู่ เป็นไปตามทางแห่งกุศลขณะโดยลำดับตลอดทั้งคืนทั้งวัน

ฌานสมาบัติ เป็นสภาวะธรรมของจิตอันเป็นสมาธิ จนบังเกิดความสงบทางกายและทางใจ (ปัสสัทธิ) จากอกุศลกรรมทั้งหลาย ด้วยอำนาจของสมณะ

สมาบัติ คือ ภาวะสงบประณีตซึ่งพึงเข้าถึง^{๔๕}

สมาบัติมีหลายอย่าง เช่น ฌานสมาบัติ ผลสมาบัติ อนุปุพพวิหารสมาบัติ เป็นต้น ในที่นี้จะกล่าวถึง สมาบัติ ๘ ตามลำดับว่าโดย รูปฌาน^{๔๖} ตามจตุกกนัย และอรูปรูปรู ๔ ดังนี้

๑) รูปฌาน คือ สภาวะธรรมของจิต อันเป็นสมาธิจนบังเกิดความสงบทางกาย และทางใจจากอกุศลกรรมทั้งหลาย ด้วยอำนาจของสมณะของจิต หรือ อารมณ์เครื่องหลวงแห่งจิต อันได้แก่ สภาวะธรรมที่เรียกว่า รูป มี ๔ ระดับ ดังนี้

(๑) ปฐมฌาน^{๔๗} คือ สภาวะธรรมของจิตอันตั้งมั่นด้วยสัมมาสมาธิ สัมมาสติ บังเกิดความสงบทางกายและใจ (ปัสสัทธิ) เพราะความสังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งปวง อันมีนิเวรณ ๕ เป็นต้น โดยอาศัยองค์ธรรม ๕ ประการนี้เป็นที่ตั้งอาศัย คือ

วิตก คือ สภาวะธรรมในการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์กรรมฐาน

วิจารณ์ คือ สภาวะธรรมในการดำรงรักษาความต่อเนื่องของการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ (วิตก) ซึ่งเป็นสภาวะธรรมที่ต่อเนื่องกัน เราจึงมักเรียกต่อเนื่องกันว่า “วิตกวิจารณ์”

ปีติ คือ ความอิมเอมใจที่แผ่ซ่านไปทั่วสรรพางค์กาย

สุข คือ ความสำราญใจเพราะจิตเสวยความสงบจากสมาธิในขั้นปฐมฌาน

เอกกัคคตา คือ ความตั้งมั่นแห่งจิตไม่สั่นไหวอยู่ในปฐมฌาน หรือความเป็นธรรมเอกแห่งจิตในปฐมฌาน

(๒) ทุตติยฌาน^{๔๘} คือ สภาวะธรรมของจิตอันตั้งมั่นด้วยสัมมาสมาธิ สัมมาสติ บังเกิดความสงบทางกายและใจ (ปัสสัทธิ) เพราะความสังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งปวง อันมีนิเวรณ ๕ เป็นต้น โดยอาศัยองค์ธรรม ๓ ประการนี้เป็นที่ตั้งอาศัย คือ

^{๔๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๗๔.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๓.

^{๔๖} อ่างแล้ว, หน้า ๓๔๗.

^{๔๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๔/๑๑๑.

^{๔๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๔/๑๑๑.

ปีติ คือ ความอิมเอมใจที่แผ่ซ่านไปทั่วสรรพางค์กาย

สุข คือ ความสำราญใจเพราะจิตเสวยความสงบจากสมาธิในขั้นทุติยฌาน

เอกกัคคตา คือ ความตั้งมั่นแห่งจิตไม่สั่นไหวอยู่ในทุติยฌาน หรือความเป็น
ธรรมเอกแห่งจิตในทุติยฌาน

(๓) ตติยฌาน คือ สภาวะธรรมของจิตอันตั้งมั่นด้วยสัมมาสมาธิ สัมมาสติ บังเกิด
ความสงบทางกายและใจ (ปัสสัทธิ) เพราะความสงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งปวง อันมีนิเวรณ ๕
เป็นต้น โดยอาศัยองค์ธรรม ๒ ประการนี้เป็นที่ตั้งอาศัย คือ สุข คือ ความสำราญใจเพราะจิตเสวย
ความสงบจากสมาธิในขั้นตติยฌาน

เอกกัคคตา คือ ความตั้งมั่นแห่งจิตไม่สั่นไหวอยู่ในตติยฌาน หรือความเป็น
ธรรมเอกแห่งจิตในตติยฌาน

(๔) จตุตถฌาน คือ สภาวะธรรมของจิตอันตั้งมั่นด้วยสัมมาสมาธิ สัมมาสติ บังเกิด
ความสงบทางกายและใจ (ปัสสัทธิ) เพราะความสงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งปวง อันมีนิเวรณ ๕
เป็นต้น โดยอาศัยองค์ธรรม ๒ ประการนี้เป็นที่ตั้งอาศัย คือ

อุเบกขา คือ ความวางใจเป็นกลาง ไม่หวั่นไหวเอนเอียง ด้วยความชอบ หรือ ชัง
วางเฉยต่อความยินดียินร้ายไม่หวั่นไหวอยู่ในจตุตถฌาน

เอกกัคคตา คือ ความตั้งมั่นแห่งจิตไม่สั่นไหวอยู่ในจตุตถฌาน หรือความเป็น
ธรรมเอกแห่งจิตในจตุตถฌาน

๒) อรูปฌาน คือ สภาวะธรรมของจิตอันเป็นสมาธิจนบังเกิดความสงบทางกายและทาง
ใจจากอกุศลธรรมทั้งหลายด้วยอำนาจของสมณะของจิต หรืออารมณ์เครื่องหน่วงแห่งจิตอันซึ่งเป็น
สภาวะธรรมที่ไม่ใช่รูป จึงเรียกว่า อรูปฌาน มี ๔ ระดับ ดังนี้

(๑) อากาสนัญญายตนฌาน กำหนดความว่างเปล่าเป็นอารมณ์

(๒) วิญญานัญญายตนฌาน กำหนดวิญญานไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์

(๓) อากิญจัญญายตนฌาน กำหนดภาวะไม่มีสิ่งใดเหลืออยู่เป็นอารมณ์^{๔๙}

(๔) เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ไม่กำหนดสิ่งใดเป็นอารมณ์ ไม่มีสัญญาไม่มีเวทนา^{๕๐}

^{๔๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๔/๑๑๒-๑๑๔.

^{๕๐} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๐/๖๐๓.

๓) องค์กรฌาน

คือ องค์กรประกอบของฌาน องค์กรธรรมทั้งหลายที่ประกอบกันเข้าเป็นฌานชั้นหนึ่ง ๆ องค์กรฌานมีทั้งหมด ๖ อย่าง ดังนี้

(๑) วิตก ความตรึก หมายถึง การยกจิตขึ้นสู่อารมณ์กรรมฐานอย่างแม่นยำ ตลอดจน การตั้งจิตไว้ให้มั่นคงอยู่กับอารมณ์นั้น

(๒) วิจาร ความตรอง หมายถึง การพินิจ พิจารณา หลังจากที่วิตกนำจิตเข้าถึงอารมณ์ และจับอยู่ที่อารมณ์แล้วเข้าไปเคล้าคลึงอยู่กับอารมณ์นั้นอย่างทั่วพร้อมต่อเนื่อง

(๓) ปีติ ความอิ่มใจ หมายถึง สภาวะในจิตอันหนึ่งที่ประกอบด้วยความสุข ความยินดี และพอใจ แล้วยังประกอบด้วยความสามารถในการแทรกซึมเข้าไปในสภาวะจิตอื่น ๆ ทำให้เกิดความรู้สึกยินดีเป็นสุข และความพอใจอย่างลึกซึ้ง

ปีติมี ๕ ประเภท^{๕๑} ดังนี้

(๑) ขุททกาศปีติ ปีติเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นความรู้สึกเย็นซ่า ขนลุก เกิดขึ้นในตอนเริ่มปฏิบัติเมื่อจิตปลอดจากนิเวรณไปได้สักระยะหนึ่ง

(๒) ขณิกาศปีติ ปีติชั่วขณะ เป็นปีติที่เกิดขึ้นเป็นช่วงสั้น ๆ เหมือนฟ้าแลบ และรุนแรงกว่าประเภทแรก

(๓) โอกกัณฑิกาศปีติ ปีติท่วมท้น เป็นอาการที่ทำให้หัวใจเต้นเร็ว รู้สึกดีด้น และสงสัยว่าเกิดอะไรขึ้น

(๔) อุพเพกคาศปีติ ปีติโลดโผน เป็นความรู้สึกตัวเบาเหมือนตัวลอยขึ้นจากพื้น

(๕) ผรณาศปีติ ปีติซาบซ่าน เป็นปีติที่มีความรุนแรงมากที่สุด เป็นความแผ่ซ่านไปในร่างกายทุกขุมขน

ปีติสามประเภทแรกเรียกว่า ปราโมทย์ หรือ ปีติอย่างอ่อน ปีติสองประเภทหลังสมควรแก่ชื่อปีติ หรือ ความอิ่มใจอย่างแรงกล้า ปีติสามประเภทแรกเป็นสาเหตุหรือทางผ่านเพื่อไปสู่ปีติแรงกล้าสองประเภทหลัง

วิธีเดียวที่จะทำให้ปีติเกิดได้ คือ โยนิโสมนสิการ^{๕๒} การระลึกรู้โดยแยกคายในการกำหนด ทำให้เกิดความคิดและสภาวะจิตที่เป็นกุศล และเป็นสมาธิอันนำมาซึ่งความสงบและปีติ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง โยนิโสมนสิการในคุณสมบัติของ พระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์

^{๕๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๔๓.

^{๕๒} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๖๑๙-๖๖๖.

๔) สุข ความสุข หมายถึง ความสุข หรือความพอใจกับการปฏิบัติเป็นอย่างมากที่เกิดจากความสงบ

๕) อุเบกขา ความมีจิตเรียบสมดุลงกลาง หมายถึง ความวางใจเป็นกลาง ไม่ทุกข์ ไม่สุข ความวางเฉยได้ไม่ยินดียินร้าย

๖) เอกัคคตา ความมีอารมณ์หนึ่งเดียว หมายถึง การที่จิตแน่วแน่วรวมเป็นหนึ่ง ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวกับสิ่งที่เกิดขึ้นโดยไม่ฟุ้งซ่านหรือซัดส่าย ปราศจากการข่มด้วยความเพียรทั้งหลาย^{๕๓}

การเจริญสมถภาวนามีบัญญัติเป็นอารมณ์ อาศัยนิมิตเป็นอารมณ์บัญญัติในการเริ่มบริกรรมภาวนา นิมิต หรือ นิมิตอารมณ์เครื่องหน่วงแห่งจิต หมายถึง สิ่งที่เป็นหลักยึดถือของจิต เพื่อให้ตั้งมั่นบังเกิดเป็นสัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและไม่ใช่อรูปธรรม^{๕๔} มีดังนี้

(๑) นิมิตอารมณ์ที่เป็นรูปธรรม ได้แก่ สิ่งของ วัตถุ เช่น กสิณ กายคตาสติ ลมหายใจ (อานาปานสติ) อสุภกรรมฐาน เป็นต้น

(๒) นิมิตอารมณ์ที่เป็นนามธรรม ได้แก่ พระรัตนตรัย พระคุณปิตามารดา อริยบุคคล (พระนิพพาน) พรหมวิหาร ๔ อรูปฌาน ๔ เป็นต้น

วิธีการบริกรรมให้นิมิตบังเกิดขึ้น

การเจริญปฐวิกสิณ โดยนำดินสีแดงมาทำให้เกลี้ยงเป็นวงกลมโตประมาณเส้นผ่าศูนย์กลาง ๑ คืบกับ ๔ นิ้ว ชัดให้เรียบเป็นเงาควรแก่การที่จะเพ่ง นำไปตั้งไว้ที่หน้าตั้งให้เหมาะสมแก่สายตา สำหรับนั่งบริกรรมภาวนา แล้วพินิจชัดสมาธิ ตั้งกายให้ตรง ตั้งจิตและสติลงตรงหน้า ลืมตาเพ่งไปที่นิมิต คือ กสิณนั้น บริกรรมว่า ปฐวี ๆ ๆ หรือ ดิน ๆ ๆ นี้เรียกว่า บริกรรมนิมิต เมื่อเห็นนิมิตได้แจ่มชัดแล้ว พึงหลับตาให้เห็นในใจเหมือนกับลืมตา จนกระทั่งนิมิตกสิณนั้นแจ่มชัด ทั้งหลับตาและลืมตา นิมิตที่ปรากฏขึ้นนี้เรียกว่า อุคคหนิมิต จิตรู้เห็นเฉพาะนิมิตเท่านั้นไม่ไปนึกคิดอย่างอื่นเลย เป็นนิมิตติดตา เมื่อกำหนดต่อไปในกสิณนั้น นิมิตจะมีรัศมีสดใสดูแจ่มกัณฐิ นี้กขยายใหญ่หรือย่อให้เล็กได้ตามจิตปรารถนา นิมิตที่ปรากฏแจ่มชัดเช่นนี้ว่า ปฏิภาคนิมิต การเจริญกสิณ

^{๕๓} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๒๐๑.

^{๕๔} ศรีศากยโสภณ, หลักการฝึกสมาธิภาวนา ตามรอยพระพุทธองค์, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อินเทอร์เน็ต-เทค พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๓๙๘.

อื่นก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน คือเพ่งที่นิมิตกสิณ และบริกรรม ที่เรียกว่าบริกรรมนิมิต จนกระทั่งปรากฏเป็นปฏิภาคนิมิตในที่สุด^{๕๕}

เมื่อได้เจริญภาวนาเพ่งนิมิตจนถึงปฏิภาคนิมิตแล้ว ผู้ปฏิบัติพึงฝึกฝนจนชำนาญเป็นนวิสัยด้วยอำนาจแห่งองค์ฌานทั้ง ๕ คือ วิตก นึกถึงนิมิตดิน วิจาร์ พิจารณาประกอบวิตกให้รู้เฉพาะนิมิตดินจนมีปีติ อิมใจในนิมิตดินนั้น และเอกัคคตาจิตรู้นิมิตดินนั้นเป็นอารมณ์เดียว เป็นความสุขอันยอดเยี่ยมฝ่ายโลกียฌาน กล่าวคือ ผู้ปฏิบัติเจริญเพ่งนิมิตปฐวีกสิณเป็นต้นนี้ จนเข้าถึงอุปปจารสมาธิ ใกล้ความเป็นอัปนาสมาธิ รู้เฉพาะนิมิตดินอย่างเดียวมั่นคง จนบรรลุปฐมฌาน มีวิตก วิจาร์ ปีติ สุข เอกัคคตาประกอบเข้าบริบูรณ์ เมื่อภาวนาต่อไป ละวิตก การนึกถึงนิมิต ละวิจาร์ การประกอบรู้นิมิตเสียได้ บรรลุทุติยฌาน มีเพียง ปีติ สุข เอกัคคตา ภาวนาต่อไปจนละปีติ ความอิมใจในนิมิตเสียได้ บรรลุตติยฌาน คงเหลือแต่สุขกับเอกัคคตาเป็นองค์ประกอบ แล้วผู้ปฏิบัติยังคงเจริญกรรมฐานต่อไป เปลี่ยนจากสุขเวทนาในนิมิตนั้นเป็นอุเบกขาเวทนา ความไม่ทุกข์ไม่สุขในนิมิตนั้น กับเอกัคคตาจิตแน่วแน่เป็นอารมณ์เดียว บรรลุจตุตถฌาน

เมื่อบรรลุจตุตถฌานแล้ว ผู้ปฏิบัติเจริญกรรมฐานต่อไป ละนิมิตนั้นเสีย กลับมาเพ่งอากาศ ความว่างเปล่า (ความว่างไม่มีที่สิ้นสุด) จนบรรลุถึงอากาศสัพพัญญุตญาณ ทำการเจริญภาวนาต่อไปด้วยการเพ่งสัญญาละเอียดยิ่งขึ้นจนบรรลุรูปฌาน ๔ เป็นที่สุด

อานาปานสติ อาศัยลมหายใจเข้าออกยาวสั้นเป็นนิมิตอารมณ์ โดยกำหนดที่เป็นจุดกระทบของลมหายใจเริ่มต้นเข้าในร่างกายคือบริเวณปลายจมูก สำหรับจุดสิ้นสุดของลมหายใจนั้น จะกำหนดหรือไม่กำหนดก็ได้ เพราะเนื่องจากคนเราต้องมีการหายใจออกหลังจากการหายใจเข้าเป็นปกติ การกำหนดจุดเริ่มต้นของการหายใจเข้านั้น เพราะเป็นที่กำหนด ความหมายของนิมิตในกรรมฐาน เมื่อสภาวะธรรมของจิตมีความละเอียดอ่อนขึ้น จะไม่สามารถกำหนดการสัมผัสของลมหายใจได้ชัดเจน แต่จะสามารถรับรู้การมีอยู่ของลมหายใจเข้าออกยาวสั้นได้จากการเคลื่อนไหวของทรวงอกและหน้าท้อง ซึ่งมีอาการขึ้นลง หรือ อาการพอง-ยุบ^{๕๖}

การกำหนดลมหายใจนี้สามารถกำหนดอาการพอง-ยุบของทรวงอก หรือหน้าท้องเพื่อการกำหนดลมหายใจเป็นนิมิตอารมณ์กรรมฐานเป็นจุดกำหนดนั้น ย่อมประกอบไปด้วย

^{๕๕} ศรีศากยโสภณ, *กรรมฐานและฌานสมาบัติ*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๕๓), หน้า ๑๑๐.

^{๕๖} ศรีศากยโสภณ, *หลักการฝึกสมาธิภาวนา ตามรอยพระพุทธองค์*, หน้า ๔๐๒.

สัมปชัญญะ คือ ความรู้ตัวทั่วพร้อมในอาการpong-ยุบของทรงวงหรือหน้าท้อง ซึ่งมีความชัดเจนมากกว่าการติดตามลมหายใจเข้าออกยาวสั้นตลอดสาย

การกำหนดด้วยคำบริกรรม “พุทโธ” พร้อมกับการกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก หรือการกำหนดด้วยคำบริกรรม “pong-ยุบ” ของอาการpong-ยุบของทรงวงหรือหน้าท้อง ย่อมจักทำให้บังเกิดความชัดเจนของการกำหนดเอาลมหายใจเป็นนิมิตอารมณ์ เพราะการบริกรรมกำหนดย่อมไม่ทำให้ความคิดฟุ้งซ่านออกไป และย่อมจักบังเกิดความตั้งมั่นของสัมมาสมาธิได้โดยง่าย มีสัมมาสติตั้งมั่นอยู่ที่ลมหายใจ หรืออาการpongยุบ มีสภาวะธรรมเป็นบริกรรมนิมิต ฌณิกสมาธิย่อมบังเกิดขึ้นเพราะสัมมาสติเป็นเหตุปัจจัย การเจริญอานาปานสติสามารถบรรลุจุดถุณยานเป็นที่สุด^{๕๗}

ขั้นตอนความสงบทางจิตเกิดขึ้นจากเหตุและปัจจัยแก่กันและกันเป็นกระบวนการตามลำดับ การเจริญสมถภาวนาให้จิตตั้งมั่น โดยห้วงนิมิตเพื่อเป็นอารมณ์กรรมฐาน สิ่งใดก็ตามทั้งที่เป็นรูปธรรมและมีใช้รูปธรรม เพื่ออาศัยเป็นเครื่องกำหนดวาระจิตให้ตั้งมั่นเป็นสัมมาสมาธิ ผู้ปฏิบัติกำหนดนิมิตนั้น เมื่อจิตมีความตั้งมั่นขึ้น นิมิตอารมณ์มีการแปรเปลี่ยนสภาวะธรรมที่หายายเป็นละเอียดขึ้น จากบริกรรมนิมิตเป็นอุคคหนิมิต และเป็นปฏิภาคนิมิต ซึ่งปรากฏแจ่มชัดภายในมโนวิญญูณ หรือการมองเห็นทางใจ เมื่อหลับตาเจริญปฐวีกสิณ เป็นต้น การกำหนดนี้คือการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์กรรมฐานภาวนาอย่างต่อเนื่อง

ความสงบของจิตเกิดขึ้นได้ด้วยองค์ฌานสองประการแรก คือ วิตก และ วิจาร วิตก หมายถึง การยกจิตขึ้นสู่นิมิตอารมณ์เครื่องห้วงแห่งจิต หรือการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์กรรมฐาน เป็นลักษณะการบังคับหรือข่มจิตให้บังเกิดความตั้งมั่นเป็นสัมมาสติโดยอาศัยนิมิตอารมณ์เป็นหลักยึดถือ มีความตั้งใจในการปฏิบัติกรรมฐาน วิจาร หมายถึง ความต่อเนื่องในการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์กรรมฐานโดยมีนิมิตอารมณ์เป็นหลักยึดถือ เป็นสภาวะธรรมที่ต่อเนื่องมาจาก วิตก ความตั้งมั่นของสติย่อมบังเกิดขึ้น เมื่อจิตปักไปที่อารมณ์กรรมฐาน จดจ่ออยู่กับสภาวะและเข้ารับรู้อารมณ์อย่างแม่นยำ ทั่วพร้อม ต่อเนื่องเป็นธรรมชาติทุก ๆ ขณะ จิตจะมีความบริสุทธิ์ขึ้นตามลำดับแล้วนั้น^{๕๘}

อาการนี้เรียกว่า วิเวก หมายถึง ความสงบ หรือความปลีกออก จิตจะสงบสงัดจากนิวรณ์^{๕๙} วิเวกมีใช้องค์ฌาน แต่เป็นลักษณะของจิตที่ผ่องใส สงัดจากความขุ่นมัวทั้งปวง เมื่อจิต

^{๕๗} ศรีศากยโศก, หลักการฝึกสมาธิภาวนา ตามรอยพระพุทธองค์, หน้า ๔๐๓-๔๐๔.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๕.

^{๕๙} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔.

สังตจากนิรวรณทั้งหลายแล้ว จิตจะรับรู้ปีติ ความอิมใจ ปลาบปลื้มกับสิ่งที่กำลังเกิดขึ้น ปีติอาจแสดงออกทางร่างกาย เช่น ขนลุก อาการเหมือนกับตกจากที่สูง หรือความรู้สึกตัวลอยขึ้นจากพื้น และเบาสบาย จากนั้นความ สุข ความพอใจจะเกิดตามมา องค์ฌานที่สามและองค์ฌานที่สี่นี้เกิดขึ้นจากความสังตจากนิรวรณทั้งหลาย จึงเรียกว่า วิเวกข์ ปีติสุข หมายความว่า ความปลาบปลื้ม ยินดี และความสุขที่เกิดจากความสงบ

เมื่อองค์ฌานทั้ง ๔ ปรากฏว่าจิตจะเข้าสู่ความสงบและสันติโดยอัตโนมัติ จิตเป็นอุเบกขาวางใจเป็นกลางสมดุล อันเป็นองค์ฌานที่ห้า ทำให้สามารถตั้งมั่นอยู่กับสิ่งที่กำลังเกิดขึ้น โดยไม่ฟุ้งซ่านหรือซัดส่าย การที่จิตรวมเป็นหนึ่งนี้ เป็นองค์ของฌานประการที่หก กล่าวคือ สมาธิ (เอกัคคตา) หรือการที่จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว

สรุปลักษณะ คือ การเพ่งอารมณ์เพื่อให้จิตตั้งมั่น สงบอยู่ในอารมณ์เดียวโดยมีอารมณ์กรรมฐาน ๔๐ กอง คือ กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ อนุสติ ๑๐ พรหมวิหารกัมมัญฐาน ๔ อารูปกัมมัญฐาน ๔ อาหารเรปฏิกุลสัจญญา จตุธาตววัตถาน เลือกกองใดกองหนึ่งให้ตรงจรีต นำมาบริกรรมภาวนาให้เกิดสมาธิ จนเข้าสู่อุچارสมาธิ อัปนาสมาธิ เป็นกำลังอัปนาฌานต่อไป แล้วบรรลุปฐมฌาน องค์ฌาน ประกอบด้วย วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา อุเบกขา เป็นลักษณะของจิตที่ยกขึ้นสู่อารมณ์กรรมฐาน เป็นการบังคับจิตหรือข่มจิตให้เกิดความตั้งมั่น โดยอาศัยนิมิตอารมณ์เป็นหลัก แล้วฝึกกำหนดเข้าออกฌานจนชำนาญคล่องแคล่วจนเป็นวิสี แล้วเลื่อนเป็นทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌานต่อไป ตามลำดับ

๓.๓ อารมณ์วิปัสสนา

ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาอารมณ์ของวิปัสสนา เรียกว่าวิปัสสนาภูมิ ธรรมดาการทำงานใด ๆ ก็ต้องมีสถานที่ทำงานหรือการจะเพาะปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหารใด ๆ นั้น ก็ต้องมีพื้นที่เพาะปลูก เช่น การปลูกข้าวก็ต้องมีพื้นที่นา ฉนั้นใดก็ดี การเจริญวิปัสสนานี้ก็ต้องอาศัยภูมิพื้นที่เพาะปลูกเพื่อให้วิปัสสนาเจริญขึ้นนั้น เรียกว่าวิปัสสนาภูมิ ฉะนั้น วิปัสสนาภูมิ หมายถึง พื้นที่ทำวิปัสสนาหรืออารมณ์ของวิปัสสนา กล่าวคือ การเจริญวิปัสสนานั้นต้องกำหนดรู้อยู่ที่วิปัสสนาภูมิ วิปัสสนาภูมิ ๖ คือ ที่เกิดของวิปัสสนา ๖ อย่าง ได้แก่ ชั้นธ ๕ आयตนะ ๑๒ อินทริย์ ๒๒ อริยสัง ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒

อารมณ์ หมายถึง เครื่องยึดเหนี่ยวจิต สิ่งหน่วงเหนี่ยวจิต สิ่งที่ยึดจิตไว้, โดยทั่วไป หมายถึง ความรู้สึกนึกคิดหรือจิตใจที่แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปแต่ละช่วงเวลา เช่น อารมณ์ดี อารมณ์เย็น ไม่มีอารมณ์ เป็นต้น^{๖๐}

อารมณ์แห่งวิปัสสนา นั้น แบ่งเป็นหมวด ๆ ได้ต่อไปดังนี้

๑) ชั้น ๕ แปลว่า กอง ได้รวมสิ่งที่เป็นธรรมชาติทั้งปวงเข้าด้วยกัน มีปรากฏการณ์ร่วมกัน ๑๑ ประการ^{๖๑} คือ ๑. เป็นสภาพที่เป็นมาแล้วในอดีต ๒. เป็นสภาพที่เป็นไปในอนาคต ๓. เป็นสภาพที่มีอยู่ในปัจจุบัน ๔. เป็นสภาพที่มีอยู่ภายใน ๕. เป็นสภาพที่มีอยู่ภายนอก ๖. เป็นสภาพที่หายาบ ๗. เป็นสภาพที่ละเอียด ๘. เป็นสภาพที่ไกล ๙. เป็นสภาพที่ใกล้ ๑๐. เป็นสภาพเลว ๑๑. เป็นสภาพที่ประณีตของรูป นาม รวม ๑๑ ประการนี้เป็นกองหนึ่ง

(๑) รูปชั้น กองรูป ได้แก่ ธรรมชาติทั้งปวงที่มีปรากฏขึ้นมาแล้วก็ต้องเสื่อมสลายไปและสิ้นไป ด้วยวิโรธิปัจจัย คือปัจจัยที่ไม่ถูกกัน ได้แก่ ความร้อน ความเย็น เป็นต้น ในส่วนองค์ธรรมอันได้แก่ รูป ๒๘^{๖๒}

(๒) เวทนาชั้น กองเวทนา มีหน้าที่เสวยอารมณ์ มี ๓ คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา ในส่วนขององค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิก ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๖๓}

(๓) สัญญาชั้น กองแห่งสัญญา มีหน้าที่จำอารมณ์ต่าง ๆ ในส่วนขององค์ธรรมได้แก่ สัญญาเจตสิก ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑

(๔) สังขารชั้น กองแห่งสังขาร มีหน้าที่ปรุงแต่งจิตให้คิดทำกุศล หรือให้ทำอกุศล และให้บำเพ็ญอุปปยุณ มี ๓ คือ ปุญญาภิสังขาร ปรุงแต่งจิตให้ทำกุศล อปุญญาภิสังขาร ปรุงแต่งจิตให้ทำอกุศล และอเนญชาภิสังขาร ปรุงแต่งจิตให้คิดบำเพ็ญอุปปยุณ มีองค์ธรรมได้แก่ เจตสิก ๕๐ (เว้นเวทนา, สัญญา) ที่ประกอบในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑

(๕) วิญญาณชั้น กองแห่งวิญญาณ มีหน้าที่รู้อารมณ์ รู้แจ้งเป็นลักษณะ โดยองค์ธรรมได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๖๔}

^{๖๐} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๓๕๐.

^{๖๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๖/๙๘.

^{๖๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๓/๑๑๗.

^{๖๓} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๖๐/๓๑.

^{๖๔} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๖๔/๓๒.

สรุปได้ว่า ชั้น ๕ ได้แก่ รูปชั้น เป็นรูป เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น เป็นนาม

๒) आयตนะ ๑๒ ได้แก่ आयตนะภายใน ๖ และ आयตนะภายนอก ๖ จัดเป็นคู่ได้ดังนี้ ตากับรูป, หูกับเสียง, จมูกกับกลิ่น, ลิ้นกับรส, กายกับโผฏฐัพพารมณ์, มโนกับธัมมารมณ์, เป็นทั้งรูปและนาม^{๖๕}

๓) ธาตุ ๑๘ ได้แก่ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ ฯลฯ เป็นทั้งรูปและนาม^{๖๖}

๔) อินทรีย์ ๒๒ ได้แก่ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ ฯลฯ เป็นทั้งรูปและนาม^{๖๗}

๕) อริยสัจ ๔ คือความจริงของชีวิตเมื่อรู้แล้วทำให้ละกิเลสได้ ความจริงดังกล่าวนี้มี ๔ ประการ^{๖๘} ได้แก่

(๑) ทุกขอริยสัจ คือความทุกข์ ได้แก่ การเกิด การแก่ การตาย การประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ความปรารถนาที่ไม่สมหวัง เป็นทุกข์ทั้งสิ้น ดังที่พระพุทธองค์ทรงชี้ให้เห็นว่าทุกขอริยสัจนี้เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ อันได้แก่ ชั้น ๕ คือควรศึกษาให้รู้ให้เข้าใจทุกข์ ตามสภาพที่เป็นจริงว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

(๒) ทุกขสมุทยอริยสัจ คือเหตุแห่งความทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ความรักใคร่พอใจในกาม, ภวตัณหา ความอยากได้อะไรอยากมีอยากเป็น, วิภวตัณหา ความไม่ยอมมีไม่ยอมเป็น ซึ่งเป็นสาเหตุทำให้เกิดในภพใหม่อีก พระพุทธองค์ทรงชี้ให้เห็นว่า ทุกขสมุทยอริยสัจเป็นธรรมที่ควรละ คือควรกำจัดตัณหาอันเป็นเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ให้หมดสิ้นไป

(๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ คือความดับทุกข์ ได้แก่ การดับตัณหาไม่ให้เหลือด้วยมรรค คือวิราคะ สละคืน ไม่พัวพัน พระพุทธองค์ทรงชี้ให้เห็นว่า ทุกขนิโรธอริยสัจเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง เพื่อความหมดจดจากกิเลส

(๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ ข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลาง ได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ พระพุทธองค์ทรงชี้ให้เห็นว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจเป็นธรรมที่

^{๖๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔-๑๖๑/๑๑๒-๑๑๖.

^{๖๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๓- ๑๘๔/๑๔๒-๑๔๖.

^{๖๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙-๒๒๐/๑๙๗-๒๐๒.

^{๖๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐-๒๔.

ควรเจริญ คือศึกษาปฏิบัติให้เข้าใจในมรรคมีองค์ ๘ แล้วทำตามมรรคนั้นซึ่งจะเป็นทางนำไปสู่จุดหมาย เพื่อบรรลุถึงนิพพานในที่สุด^{๖๙} ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เป็นทั้งรูปและนาม

๖) ปฏิจจสมุปบาท ๑๒^{๗๐} หมายถึง การที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกันเกิดขึ้นเพราะอาศัย อวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมีเพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมด มีด้วยประการฉะนี้ เป็นทั้งรูปและนาม

วิปัสสนาภูมิ ๖ หรืออารมณ์ของวิปัสสนาภูมิ ๖ นี้ เมื่อสงเคราะห์แล้วเหลือเพียงแต่ รูป กับนามเท่านั้น ผู้ที่เจริญวิปัสสนาต้องกำหนดรูปนามก่อน เพราะว่ารูปรนามนั้นเป็นสภาวะธรรมที่ต้อง พิสูจน์ด้วยวิปัสสนาปัญญา เมื่อผู้เจริญวิปัสสนาปฏิบัติจนเกิดปัญญาแล้ว จะพิสูจน์ได้ด้วยตนเองว่า รูปนามนี้ ไม่เพียง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นปัญญาที่เห็นประจักษ์แจ้งความจริง ซึ่งเรียกว่า “วิปัสสนาปัญญา” เมื่อวิปัสสนาเกิดขึ้นแล้ว จะเข้าไปทำลายอัสวะกิเลสทั้งหลายลงได้ ทำให้ ความทุกข์เบาบาง เมื่อผู้ปฏิบัติเจริญวิปัสสนาไปจนถึงมัคคญาณ ก็เกิดปัญญาไปพหานกิเลสได้ อย่างเด็ดขาด ทำให้กิเลสและความทุกข์หมดสิ้นไปในที่สุด

องค์คุณของวิปัสสนาภาวนา

ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาที่อาศัยหลักการ แห่งสติปัฏฐาน ๔ นั้น มิใช่มีแต่เพียงสติ อย่างเดียว ต้องมีธรรมอื่นมาประกอบร่วม อันได้แก่ วิริยะ และปัญญา มีธรรม ๓ ประการที่เกิดขึ้น ร่วมกันกับสติ อาตาปี สมุปชาโน สติมา มีความเพียรเผากิเลส มีปัญญาหยั่งเห็น มีสติ

การเจริญสติปัฏฐาน ๔ เพื่อเป็นการทำลายอภิชฌา (ความยินดี) และโทมนัส (ความยินร้าย) ในขณะเวลาปฏิบัติ ไม่ได้ใช้สติเพียงอย่างเดียว^{๗๑} แต่ต้องมีธรรมข้ออื่น ๆ ควบคู่อยู่ ด้วยธรรมที่ไม่บังถึงไว้ก็คือสมาธิ ซึ่งจะมีอยู่ด้วยอย่างน้อยในขั้นต้น ๆ สำหรับในการปฏิบัติวิปัสสนา นี้ส่วนองค์ธรรมที่กล่าวไว้ ได้แก่ องค์ของวิปัสสนา ๓ ประการ คือ

๑) อาตาปี มีความเพียร คำว่า อาตาปี แปลว่า มีความเพียรเผากิเลส คือ มีความเพียร ชอบที่เรียกว่า สัมมปธาน ๔ คือ เพียรเพื่อละอกุศลเก่า เพียรเพื่อไม่ทำอกุศลใหม่ เพียรเพื่อทำกุศลใหม่ และเพียรเพื่อเพิ่มพูนกุศลเก่า ทุกขณะที่นักปฏิบัติเจริญสติระลึกภูมิจำลอง

^{๖๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๑/๘๖, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓.

^{๗๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕-๒๔๒/๒๑๙-๒๒๓.

^{๗๑} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๓๓๐.

ปัจจุบัน ได้ชื่อว่าสังสมสติ สมาธิ และปัญญาให้เพิ่มพูนมากขึ้น ผู้ปฏิบัติเพียรพยายามตั้งใจกำหนดอย่างต่อเนื่อง มีความรอบคอบกำหนดสภาวะต่าง ๆ อย่างถี่ถ้วน^{๗๒}

๒) สัมปชาโน มีสัมปชัญญะ (รู้พร้อม) คำว่า สัมปชาโน แปลว่า มีปัญญาหยั่งเห็น หมายความว่า หยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง คือเห็นลักษณะเฉพาะตัวของรูปนาม แต่ละอย่างที่รูปนามอื่นไม่มี และลักษณะทั่วไปของรูป นามคือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน^{๗๓}

๓) สติมา มีสติ คำว่า สติมา แปลว่า มีสติ คือ มีสติอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วงตั้งแต่ตื่นนอนจนถึงหลับสนิท^{๗๔} การเจริญสติมีประโยชน์คือทำให้จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิเพื่อการพัฒนาปัญญา

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ อันมี อาตาปี สัมปชาโน สติมา เป็นองค์คุณที่จะทำให้เห็นสภาวะธรรมทั้งหลายที่ปรากฏตามความเป็นจริง ย่อมสามารถกำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกได้ นี่คือน้องคุณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อนึ่ง อารมณ์ที่เกิดขึ้นกับใจ หมายถึง การพิจารณาในขณะนั้น ๆ ว่ามีธรรมอะไรเกิดขึ้นในจิตของตน ก็รู้ชัดในธรรมเหล่านั้น ธรรมที่ต้องพิจารณาในการเจริญวิปัสสนาตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตรนั้น ได้แก่ นิวรณ์ห้า^{๗๕} คือ เครื่องห้าม เครื่องกั้น หมายถึง ธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดี มี ๕ ประการคือ

(๑) กามฉันทะ	ความรักใคร่พอใจในกาม
(๒) พยาปาทะ	ความพยาบาท ความโกรธ ความเกลียด
(๓) ถีนมิตตะ	ความหดหู่ ความเชื่องซึม ความมัวงม
(๔) อุทธัจจกุกกุกจะ	ความฟุ้งซ่าน ความรำคาญใจ ความร้อนใจ
(๕) วิจิกิจฉา	ความลังเลสงสัย

พึงทราบว่าเป็นปฐมฌานละองค์ ๕ ด้วยการละนิวรณ์ ๕ เหล่านี้ คือ กามฉันทะ พยาปาทะ ถีนมิตตะ อุทธัจจกุกกุกจะ และวิจิกิจฉา ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อผู้เพียรปฏิบัติยังไม่กำจัดนิวรณ์เหล่านี้ ฌานก็เกิดขึ้นไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ นิวรณ์เหล่านี้จึงชื่อว่าเป็นองค์สำหรับละของปฐมฌานดังกล่าว^{๗๖}

^{๗๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๓๐.

^{๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

^{๗๔} อ่างแล้ว, หน้า ๓๓.

^{๗๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๕/๓๐๑, อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๖๔/๕๔๙, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๑/๕๕๕.

^{๗๖} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๙.

สรุป อารมณ์วิปัสสนา คือ เครื่องยึดเหนี่ยวจิต สิ่งหน่วงเหนี่ยวจิต สิ่งที่ยึดจิตไว้ พิจารณาให้เกิดปัญญา เป็นสิ่งที่ต้องกำหนดรู้ ได้แก่ ชั้นธ ๕ อายุตนะ ๑๒ อินทริย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจสมุปบาท ๑๒ ในการที่จะระลึกรู้สภาวะธรรมให้เกิดปัญญาจะต้องมีองค์ธรรมที่ควบคู่ไปกันไป คือ อาตปปี สติมา สัมปชาโน

๓.๔ การยกอารมณ์ขึ้นสู่วิปัสสนา

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา อันเรียกว่า วิปัสสนาภูมินั้น ถือว่าเป็นหัวใจสำคัญ ในการปฏิบัติให้ถูกต้องและมีการกำหนดรู้อารมณ์ ในวิปัสสนาภูมินั้น อันหมายถึง การยกอารมณ์ขึ้นสู่วิปัสสนาภาวนา ในการยกอารมณ์นั้นประกอบด้วย สภาวะรูปนามใน อารมณ์ฌาน และวิธียกอารมณ์ฌานขึ้นสู่วิปัสสนาภาวนา มีรายละเอียดดังนี้

๓.๔.๑ สภาวะรูป-นามในอารมณ์ฌาน

สภาวะรูปในอารมณ์ฌาน สภาวะรูปของรูปฌานแต่ละระดับมีความละเอียดแตกต่างกัน อาการเคลื่อนไหวขึ้นลงของทรวงอก หรือท้องน้อย และลมหายใจเข้าออกยาวสั้น ผู้เจริญกรรมฐานในปฐมฌานยังสามารถสัมผัสได้ เมื่อกำลังของฌานมีความละเอียดขึ้นถึงจุดตถฌานย่อมสัมผัสได้โดยยาก โดยเฉพาะลมหายใจเข้าออกยาวสั้น จนกล่าวได้ว่า สัมผัสไม่ได้ อาการเคลื่อนไหวของทรวงอกหรือท้องน้อยก็เช่นกัน ย่อมแผ่วเบาละเอียด แต่การกำหนดสัมผัสได้ เพราะอาศัย “สัมปชัญญะ” กำหนดรูปได้ นี่เป็นรูปนิมิตอารมณ์กรรมฐาน

สภาวะรูปในอารมณ์รูปฌานจะไม่มี อาการเคลื่อนไหวของทรวงอกหรือช่องท้อง มีลมหายใจแผ่วเบาจนยากที่จะกำหนดได้ เพราะได้ล่วงรูปสัญญาเสีย มิได้อาศัยรูปนิมิตเป็นอารมณ์กรรมฐานตั้งแต่การบรรลุตตยฌานสืบมาแล้ว

สภาวะนามในอารมณ์ฌาน เมื่อการเจริญสมถภาวนา มีสติกำหนดรู้อยู่แต่อารมณ์บัญญัติขึ้น ๆ พงออยู่ในอารมณ์เดียวโดยไม่ใส่ใจในอารมณ์อื่นใดทั้งสิ้น จนจิตแน่วแน่มีอารมณ์เป็นเอกัคคตาจิต เป็นสมาธิจิตถึงอัปนาสมาธิขั้นปฐมฌานเป็นอย่างน้อย^{๗๗} ประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา^{๗๘} เมื่อถึงขั้นนี้ สามารถเจริญฌานต่อไปจนถึงจุดตถฌาน ตามจุดตกนัย หรือสมาบัติ ๘ ได้เพื่อความบริสุทธิ์แห่งจิต จากนั้นย้อนกลับมาพิจารณาฌานธรรม

^{๗๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๑/๒๖๗.

^{๗๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๘/๒๔๓.

ฌานสัมปยุตตธรรม สมาปัตติธรรม สมาปัตติสัมปยุตตธรรม จิต และเจตสิกที่เกิดในฌาน^{๗๙} กำหนดรู้ที่องค์ธรรม คือ วิตก (ความตริก) วิจาร (ความตรอง) ปิติ (ความอิมใจ) สุข (ความสุข) จิตเตกัคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์เดียว) และธรรมทั้งหลายที่ประกอบด้วยองค์ของฌานนั้น มี ผัสสะ (ความถูกต้อง) เวทนา (ความเสวยอารมณ์) สัญญา (ความหมายรู้) เจตนา (ความจงใจ) วิญญาณ (ความรู้แจ้ง) ฉันทะ (ความพอใจ) อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ) วิริยะ (ความเพียร) สติ (ความระลึกได้) อุเบกขา (ความวางเฉย) มนสิการ (ความใส่ใจ) โดยลักษณะ และรส (หน้าที่) เป็นต้น ของธรรมนั้น ๆ ธรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้เป็น “นาม” อันสัมปยุตกับจิต ด้วยการตามเห็นความเป็น ไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นจิตตสังขาร

พระสารีบุตรกำหนดรู้อารมณ์แห่งการกำหนดโดยสิ้นเชิง^{๘๐} คือ ธรรมในปฐมฌาน ๑๖ ประการ ได้แก่

เข้า-ออกปฐมฌานกำหนดวิตก รู้ชัดว่า วิตกมีลักษณะยกจิตเข้าไปสู่อารมณ์
 เข้า-ออกปฐมฌานกำหนดวิจาร รู้ชัดว่า วิจารมีลักษณะเคล้าคลึงอารมณ์
 เข้า-ออกปฐมฌานกำหนดปิติ รู้ชัดว่า ปิติมิลักษณะชื่นชมยินดีในอารมณ์
 เข้า-ออกปฐมฌานกำหนดสุข รู้ชัดว่า สุขมีลักษณะเสวยอารมณ์ที่น่ายินดี
 เข้า-ออกปฐมฌานกำหนดเอกัคคตา รู้ชัดว่า เอกัคคตามีลักษณะไม่ซัดส่าย
 เข้า-ออกปฐมฌานกำหนดผัสสะ รู้ชัดว่า ผัสสะมีลักษณะกระทบอารมณ์
 เข้า-ออกปฐมฌานกำหนดเวทนา รู้ชัดว่า เวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์
 เข้า-ออกปฐมฌานกำหนดสัญญา รู้ชัดว่า สัญญามีลักษณะหมายรู้อารมณ์
 เข้า-ออกปฐมฌานกำหนดเจตนา รู้ชัดว่า เจตนามีลักษณะตั้งใจ
 เข้า-ออกปฐมฌานกำหนดจิต รู้ชัดว่า จิตมีลักษณะรู้อารมณ์
 เข้า-ออกปฐมฌานกำหนดฉันทะ รู้ชัดว่า ฉันทะมีลักษณะต้องการจะทำ
 เข้า-ออกปฐมฌานกำหนดอธิโมกข์ รู้ชัดว่า อธิโมกข์มีลักษณะตัดสิน
 เข้า-ออกปฐมฌานกำหนดวิริยะ รู้ชัดว่า วิริยะมีลักษณะพากเพียร
 เข้า-ออกปฐมฌานกำหนดสติ รู้ชัดว่า สติมีลักษณะระลึกได้
 เข้า-ออกปฐมฌานกำหนด รู้ชัดว่า มนสิการมีลักษณะใส่ใจ

^{๗๙} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, หน้า ๔๘๓.

^{๘๐} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ตรวจชำระ, พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี) รวบรวมและเรียบเรียง, **อานาปานสติภาวนา ลำดับการบรรลุธรรมของพระพุทธเจ้า**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๐๙-๑๑๐.

เข้า-ออกหุติยฉานกำหนด. รู้ชัดว่า มีลักษณะ (เหมือนปฐมฉาน) จนกระทั่งเข้า-ออกเนวสัญญานาสัญญายตนฉานได้ไม่มีกำหนด จึงกำหนดรู้ด้วยกลาปสัมมสนนัย (อนุমানวิปัสสนา)^{๘๑} รู้เห็นธรรมดังกล่าวพร้อมกัน มิได้เห็นทีละอย่างเหมือนฉานต้น ๆ เพราะเป็นธรรมทีละเอียด

การกำหนดรู้สภาวะธรรมนี้ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อธิบายว่า การบรรลุมรรคผล ไม่จำเป็นต้องหยั่งเห็นรูป-นามทั้งหมดตามที่พระไตรปิฎกและอรรถกถาพรรณาไว้ เพราะแต่ละบุคคลมีการสั่งสมบารมีมาต่างกัน จึงหยั่งเห็นด้วยญาณที่เหมาะสมแก่ตน ผู้มีปัญญาแก่กล้าที่เรียกว่า ดิกขบุคคล แม้จะเป็นพระมหาสาวกก็ไม่อาจหยั่งเห็นรูป-นามโดยพิสดารตามที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก มีเพียงพระสารีบุตรเท่านั้นที่สามารถกำหนดรู้ธรรม ๑๖ ประการนี้ และมีเพียง

พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์เดียวกำหนดรู้ได้ละเอียดยิ่งกว่า ส่วนผู้ที่มีปัญญาไม่แก่กล้าที่เรียกว่า มันทบุคคล ย่อมบรรลุมรรคผลด้วยการหยั่งเห็นรูป-นามบางส่วนเท่านั้น ในสหายตนสังยุตกล่าวถึงการบรรลุธรรมของพระอรหันต์ ๔ องค์ โดยแต่ละองค์กล่าว ถึงการปฏิบัติของตนไว้แตกต่างกันตามลำดับ^{๘๒} ดังนี้

พระอรหันต์องค์แรกได้กล่าวว่า “ท่านผู้มีอายุ เมื่อใด ภิกษุหยั่งรู้ความเกิดขึ้น และดับไปของอายตนะ (ภายใน) อันเป็นเหตุเกิดแห่งผัสสะทั้ง ๖ เมื่อนั้น ภิกษุย่อมรู้เห็นได้หมดจดดีด้วยการหยั่งรู้เพียงเท่านี้”

พระอรหันต์องค์ที่ ๒ ได้กล่าวว่า “ท่านผู้มีอายุ เมื่อใด ภิกษุหยั่งรู้ความเกิดขึ้น และดับไปของอุปาทานชั้น ๕ เมื่อนั้น ภิกษุย่อมรู้เห็นได้หมดจดดีด้วยการหยั่งรู้เพียงเท่านี้”

พระอรหันต์องค์ที่ ๓ ได้กล่าวว่า “ท่านผู้มีอายุ เมื่อใด ภิกษุหยั่งรู้ความเกิดขึ้น และดับไปของมหาภูตรูป ๔ เมื่อนั้น ภิกษุย่อมรู้เห็นได้หมดจดดีด้วยการหยั่งรู้เพียงเท่านี้”^{๘๓}

พระอรหันต์องค์ที่ ๔ ได้กล่าวว่า “ท่านผู้มีอายุ เมื่อใด ภิกษุหยั่งรู้ว่า ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งมีสภาพเกิดขึ้น ธรรมทั้งหมดนั้นมีสภาพดับไป เมื่อนั้น ภิกษุย่อมรู้เห็นได้หมดจดดีด้วยการหยั่งรู้เพียงเท่านี้”^{๘๔}

^{๘๑} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๕/๘๐.

^{๘๒} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ) ตรวจชำระ, พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสรี) รวบรวมและเรียบเรียง, อานาปานสติภาวนา ลำดับการบรรลุธรรมของพระพุทธเจ้า, หน้า ๑๐๗-๑๐๙.

^{๘๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๕/๑๘๐.

^{๘๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๕/๑๘๑.

การกำหนดรู้อายตนะภายในทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มิได้กำหนดรู้อายตนะภายนอกทั้ง ๖ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และธรรมารมณ์ แม้การกำหนดอายตนะภายในก็กำหนดรู้เพียงรูป ๕ ทาง มี ตา หู จมูก ลิ้น กาย มิได้กำหนดรู้รูปอื่น ๆ และกำหนดรู้ใจ หรือ จิตเท่านั้น มิได้กำหนดรู้เจตสิก การกำหนดรู้อายตนะภายในนี้ เป็นการกำหนดรู้อายตนะภายนอกโดยปริยาย การกำหนดรู้อุปาทานขันธ์ ๕ การกำหนดรู้มหาภูตรูป ๔ การกำหนดรู้ความเกิดดับของธรรมารมณ์ ผู้กำหนดรู้ลักษณะนี้จึงเป็นผู้เจริญสติกำหนดรู้รูป-นามทั้งหมด พระบาลีกล่าวถึงการ

กำหนดโดยย่อ และโดยพิศดาร ตามอัธยาศัยของแต่ละบุคคลในแต่ละโอกาส โดยมีต้องกำหนดรู้รูป-นามทั้งหมดจึงสามารถบรรลุธรรมได้

๓.๔.๒ วิธียกอารมณ์มานขึ้นสู่วิปัสสนา

ผู้ที่เจริญสมถภาวนาจนเกิดฌานจิตอันมีปฐมฌาน เป็นต้น เรียกว่า ฌานลาภีบุคคล มีลำดับการเจริญภาวนา ดังนี้

ในวาระแรก อาศัยการเจริญสมถะ หรือสมาธิภาวนาเพื่อความตั้งมั่นของสัมมาสติ และสัมมาสมาธิ (ขณิกสมาธิ, อุปจารสมาธิ, อัปปนาสมาธิ) ด้วยองค์ธรรมหลัก คือ วิตก และวิจารณ์

ในวาระต่อมา อาศัยสัมมาสมาธิในการเจริญอนุปัสสนา เมื่อออกจากฌานสมาบัติ นั้น ๆ แล้ว โดยอาศัยกำลังของฌานสมาบัติ ในขณะนั้นสมาธิมีความตั้งมั่นเป็นเอกัคคตาจิตอยู่ ตามพิจารณากำหนดรู้สภาวะธรรมที่เกิดขึ้น เป็นการตามดูฌานธรรม และฌานสัมปยุตตธรรม ตามเห็นพิจารณาสภาวะธรรมนั้น ๆ ตามความเป็นจริงโดยไม่มีปรุงแต่งใด ๆ

ในวาระต่อมา อาศัยสัมมาสมาธิในการเจริญวิปัสสนา การบังเกิดขึ้นของวิปัสสนาญาณหยั่งรู้พร้อมเฉพาะซึ่งความรู้แจ้งแห่งจิต พิจารณากำหนดรู้ธรรมารมณ์ด้วยธัมมานุปัสสนาสติปัญญา เห็นสภาวะธรรม ความเป็นไตรลักษณ์ เข้าใจอริยสัจ เพื่อความดับทุกข์อย่างถ่องแท้ วิปัสสนาญาณก้าวหน้าขึ้นเป็นลำดับ

การพิจารณากำหนดรู้เพื่อเข้าถึงความจริงโดยสืบค้นหาเหตุผลไปตามลำดับจนถึงต้นเหตุ แยกแยะองค์ประกอบจนมองเห็นสภาวะ และความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย หรือตรีกตรองให้รู้จักสิ่งที่ดี สิ่งที่ชั่ว ยังกุศลธรรมให้เกิดขึ้นโดยอุบายที่ชอบ ซึ่งจะมีให้เกิดอวิชชา และตัณหา นี้เรียกว่า โยนิโสมนสิการ โยนิโสมนสิการนี้ เป็นองค์ธรรมสำคัญหลักของสัมมาสมาธิในการเจริญสมถวิปัสสนาภาวนา

โยนิโสมนสิการในสมถภาวนา หมายถึง การน้อมใจโดยแยบคาย การน้อมใจโดยมีวิเวกเป็นที่ตั้งอาศัย มีวิราคะเป็นที่ตั้งอาศัย มีความดับทุกข์เป็นที่ตั้งอาศัย (ละทิ้งอุปาทาน)^{๘๕}

การเจริญฌานสมาธิ ในสมุคคตสูตร^{๘๖} โดยมนสิการนิमित ๓ ประการ

- (๑) มนสิการสมาธินิमित (น้อมใจไปในความที่จิตเสวยอารมณ์เดียว คือ สัมมาสมาธิ)
- (๒) มนสิการปักคานนิमित (น้อมใจทำความเพียรยกจิตขึ้นสู่สภาวะธรรมอาจหาญเข้มข้น)
- (๓) มนสิการอุเบกขานิमित (น้อมใจไปในความตั้งมั่นของสภาวะธรรมแห่งจิต ไม่สั่นไหวตามกุศลธรรม หรือ อกุศลธรรม) ตามกาลอันควร ถ้ามนสิการอุเบกขานิमितมาก จิตจะไม่น้อมสู่ความสิ้นไปแห่งอัสวะทั้งหลาย หรือ น้อมไปสู่วิปัสสนา

วิธีการโยนิโสมนสิการ ยกจิตขึ้นเจริญวิปัสสนา ตามลำดับ ดังนี้

(๑) อบรมสมาธิภาวนาอยู่เนื่อง ๆ เพื่อให้ สัมมาสมาธิ ที่บังเกิดขึ้นฝังรากหนาแน่น กลายเป็นความทรงจำแห่งใจ หรือเป็นสัญญาในทางพุทธศาสนาว่า สมาธิญาณ หมายถึง ความหยั่งรู้พร้อมเฉพาะซึ่งสัมมาสมาธินั้น ๆ

(๒) การน้อมจิตโดยแยบคายไปในสมาธิ น้อมจิตไปในสัญญาของความสงบวิเวกที่อยู่ภายในจิตจากการบำเพ็ญสมาธิภาวนาอยู่เนื่อง ๆ ความสงบวิเวกจะบังเกิดขึ้นโดยไม่จำเป็นต้องนั่งสมาธิเลย เรียกว่า มนสิการโดยมีความสงบวิเวกเป็นที่ตั้งอาศัย การน้อมใจโดยมีความสงบวิเวกเป็นที่ตั้งอาศัย ซึ่งเป็นวิหารธรรมของพระอริยสงฆ์ทั้งหลาย

(๓) การน้อมจิตโดยแยบคายสัมมาสติไปในสัญญาของความไม่กำหนดยินดีในวัตถุภว และกิเลสภว คือ สัญญาของวิราคะ เรียกว่า มนสิการโดยมีความสงบวิเวก และวิราคะ และนิโรธเป็นที่ตั้งอาศัย

(๔) การน้อมจิตโดยแยบคายไปในความไม่ยึดมั่นถือมั่นต่อสังขารธรรมทั้งปวง แม้แต่ความสงบวิเวก วิราคะ และนิโรธ (ละทิ้งอุปาทานในสังขารธรรมทั้งปวง) เรียกว่า มนสิการโดยมีความไม่ยึดมั่นถือมั่นต่อสังขารธรรมทั้งปวงเป็นที่อาศัย เห็นแจ้งในความเกิดและความเสื่อมโดยความเป็นไตรลักษณ์

^{๘๕} ศรีศากยอโศก, หลักการฝึกสมาธิภาวนา ตามรอยพระพุทธองค์, หน้า ๓๒.

^{๘๖} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๓/๓๔๕, อัง.ติก.อ. (ไทย) ๒/๑๐๓/๓๔๕.

ฌานลาภีบุคคล เมื่อประสงค์จะเจริญวิปัสสนาหลังจากออกจากฌานสมาบัติ สามารถใช้สมาธิแข็งกล้า สืบทอดมาจากกำลังฌานสมาบัตินั้น พิจารณาสังขารทั้งหลายในฌาน (ฌานธรรมและฌานสัมปยุตธรรม) หรือสมาบัติที่ตนเพิ่งออกมา จนเห็นไตรลักษณ์ มีวิธีการเจริญภาวนา ๓ วิธี ดังนี้

(๑) ปาทกฌานวาท^{๘๗} หมายถึง การเข้าฌานที่เป็นบาทเบื้องต้นแห่งการเจริญภาวนานั้นเป็นสำคัญ คือ ก่อนที่ฌานลาภีบุคคลจะเจริญวิปัสสนานั้น ได้เข้าฌานก่อน จะเป็นฌานในระดับใดก็ตาม ทั้งนี้เพื่อให้เกิดเป็นเอกัคคตาจิต สมาธิมีกำลังดี ฌานที่เป็นบาทฐานนี้เรียกว่า ปาทกฌาน เมื่อออกจากปาทกฌาน พิจารณาองค์ฌานมี ปิติ สุข อุเบกขา เอกัคคตาจิต โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หรือพิจารณาสังขารธรรมรูป-นามที่นอกจากองค์ฌาน โดยความเป็นอนิจจังทุกขัง อนัตตา ต่อไป

ถ้าฌานลาภีบุคคลปฏิบัติจนแจ้งพระไตรลักษณ์ และบรรลุถึงมรรคผลนี้ ปาทกฌานที่ฌานลาภีบุคคลเข้าเป็นปฐมฌานมรรคจิต ผลจิตที่เกิดขึ้นนี้เรียกว่า ปฐมฌานโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สำเร็จเป็นปฐมฌานโสดาบันบุคคล ถ้าเข้าทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน เป็นปาทกฌานมรรคจิตที่เกิดขึ้นเป็นปฐมมรรค เรียกไปตามขั้นของฌาน เช่น ทุติยฌานโสดาปัตติมรรคจิต ตติยฌานโสดาปัตติมรรคจิต เป็นต้น การปฏิบัติเพื่อมรรคจิตผลจิตเบื้องสูง อันมีสกทาคามิมรรค สกทาคามิผล อนาคามิมรรค อนาคามิผล อรหัตตมรรค อรหัตตผล เป็นทำนองเดียวกับปฐมฌานโสดาปัตติมรรคจิตนั่นเอง เพราะถือฌานที่เป็นบาทเบื้องต้นนั้นเป็นใหญ่เป็นสำคัญ

(๒) สัมมสิตฌานวาท ฌานลาภีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาภาวนานั้น พิจารณาฌาน ที่ตนเคยได้มาแล้ว จะเป็นฌานขั้นใดก็ตาม พิจารณาฌานนั้น โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จะเข้าฌานก่อน หรือจะไม่เข้าฌานก่อนก็ได้ ไม่ถือการเข้าฌานเป็นสำคัญ แต่ถือการพิจารณาฌานนั้นเป็นใหญ่ เช่น การเข้าปัญจมฌาน ครั้นเวลาที่พิจารณาโดยความเป็นไตรลักษณ์นั้น พิจารณาปฐมฌาน มรรคจิตที่เกิดขึ้นเป็นปฐมฌานมรรคจิต โดยทำนองเดียวกัน เวลาเข้า เข้าทุติยฌาน แต่เวลาพิจารณากลับไปพิจารณาจตุตถฌาน มรรคจิตที่เกิดขึ้นเป็นจตุตถฌานมรรคจิต

(๓) บุคคลัชฌายวาท หมายถึง ความปรารถน ความประสงค์ ความปรารถนา ของฌานลาภีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนานั้นเป็นสำคัญ เช่น ปรารถนตติยฌานมรรคจิต จะต้องเจริญภาวนาอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๒ อย่างนี้ คือ

(๑) ต้องเข้าตติยฌาน ซึ่งเป็นขั้นที่ตรงตามความประสงค์ของผู้ปฏิบัติ เมื่อออกจากตติยฌานแล้ว พิจารณารูปนามที่เป็นนามธรรม โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

^{๘๗} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/๘๓, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๓๑๒-๓๑๔.

(๒) หรือพิจารณาองค์ฌานของตติยฌาน โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เมื่อพิจารณาจนมรรคจิตปรากฏ มรรคจิตนั้นเป็นตติยฌานมรรคจิต

ปรกณวิเสสวิสุทธิมรรคอธิบายว่า ผู้มีจิตตถฌานเกิดแล้ว ใครจะเจริญกรรมฐานโดยวิธี สลัลักขณา (วิปัสสนา) กำหนดพิจารณาเฉพาะนามในฌาน กำหนดอุปาทานชั้น ๕ ได้ชัดเจน ปัจจุบัน เห็นแจ้งพระไตรลักษณ์ และวิวิฎฐานา (มรรค) ปฏิบัติให้โพธิปักขิยธรรม องค์ธรรมแห่งการ ตรัสรู้ ๓๗ ประการเข้ารวมกันเป็นอาการตัดกิเลสของมรรค นับตั้งแต่วิราคะเป็นต้นไปจนกระทั่งถึง ฌณะแห่งมรรค^{๘๘} ได้แก่ มรรค ๔ มีโสดาปัตติมรรค เป็นต้น แล้วบรรลุปาริสុทธิ (ผล) บรรลุผลของ

การตัดกิเลส ที่เรียกว่า วิมุตติ ในขั้นที่เป็นสมุจเฉทวิมุตติ ได้แก่ ผล ๔ มีโสดาปัตติผล เป็นต้นวิธีปฏิบัติหลังจากที่ผลเกิดแล้ว ได้แก่ ปัจจเวกขณญาณ พิจารณาในความสิ้นไปแห่งกิเลส^{๘๙}

สมถยานิกย่อมทำฌานนั้นให้ถึงความเป็นวิสุทธิด้วยอาการ ๕^{๙๐} แคล้วคล่อง เมื่อผู้ปฏิบัติ นั้นออกจากฌานสมาบัติแล้ว ย่อมเห็นได้ว่า กริชกายและจิตด้วย เป็นสมุทัยแห่งลมอัสสาสะ ปัสสาสะทั้งหลาย เปรียบเหมือน เมื่อเตาสุบของช่างทองถูกชักสูบอยู่ ลมที่ถูกชักสูบอยู่ และความ พยายามแก่การนั้นของบุรุษประกอบกัน ลมนั้นย่อมเข้าออกได้ฉับไฉไล ลมหายใจก็อาศัยกายและจิต ประกอบกันเข้าออกได้เหมือนกันฉนั้นนั้น ย่อมกำหนดลงได้ว่า ลมหายใจและกายเป็นรูป จิต และ ธรรม ที่สัมพันธ์กับจิตนั้น เป็นนาม

ครั้งเมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรูป-นามอย่างนี้ได้แล้ว พิจารณาเหตุปัจจัยของรูป-นามต่อไปว่า รูป-นามในอดีตเกิดขึ้นเพราะเหตุนี้ แม้รูป-นามในอนาคตก็เกิดขึ้นเพราะเหตุนี้ ไม่มีบุคคล ตัวเรา ของเรา ไม่มีผู้เนรมิตรูปนาม เมื่อก้าวข้ามความสงสัยปรารภความเป็นไปแห่งรูป-นามในกาลทั้ง ๓ เสียได้ ยกอารมณ์ขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยพิจารณาเป็นกลาป ละวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อันมีโอภาส เป็นต้น อันเกิดขึ้นในเบื้องต้นแห่งอุท্থัพพยุจนุสสนาเสีย กำหนดเห็นปฏิปทาญาณอันพ้นจากอุปกิเลส แล้วว่าเป็นทางแห่งการปฏิบัติที่ถูกต้อง ละการพิจารณาข้างเกิดแล้ว ถึงภังคานุสสนาพิจารณาแต่ ข้างดับ แล้วเปื้อนหาย คลายความยึดถือมั่นในสังขารทั้งปวงที่ปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว เพราะเห็นแต่ข้างดับ หาระหว่างมิได้ ดำเนินไปถึงอริยมรรค ๔ ตามลำดับ ตั้งอยู่ในอรหัตผล ถึง ที่สุดแห่งปัจจเวกขณญาณ^{๙๑}

^{๘๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๓/๓๒.

^{๘๙} ตูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๕/๑๐๖.

^{๙๐} ตูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสจารย์, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๒๗๑.

^{๙๑} วิสุทธิ. (ไทย) ๒๒/๑๑๓๗.

วิธียกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาหลังจากออกจากอานาปานสติมานของพระโพธิสัตว์ก่อนตรัสรู้ ทรงออกจากจตุตถฌานกำหนดลมหายใจเข้า-ออก ทรงเพ่งพินิจในชั้น ๕ ทรงเห็นลักษณะ ๕๐ ถ้วน คือ เห็นความเกิดขึ้น แห่งชั้น ๕ ในอัมมานุปัสสนา ๒๕ ประการเมื่อเห็นความเสื่อมแห่งชั้น ๕ ในอัมมานุปัสสนา ๒๕ ประการ ด้วยสามารถความเกิดและความเสื่อม ทรงเจริญวิปัสสนา จนกระทั่งถึงโคตรภูญาณแล้ว ทรงแหงตลอดพุทธคุณ ทั้งสิ้นด้วยอริยมรรค ในปัจฉิมยามทรงออกจากจตุตถฌานกำหนดลมหายใจเข้า-ออก^{๙๒} ทรงเพ่งพินิจในชั้น ๕ ทรงปรารภการเห็นแจ้งความเกิดและความเสื่อม

เมื่อวิปัสสนาญาณเจริญแล้วตามลำดับ จิตไม่ยึดมั่นเพราะไม่เกิด ย่อมพ้นจากกิเลสทั้งหลายกล่าวคือ อาสวะดับสนิทด้วยอนุปาทนิโรธ จิตนั้นชื่อว่าย่อมพ้นในขณะมรรค ชื่อว่าพ้นแล้ว ในขณะที่ผล ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล พระมหาบุรุษทรงพ้นแล้วจากเครื่องผูกมัดทั้งปวง^{๙๓}

สรุป การยกอารมณ์ขึ้นสู่วิปัสสนา ด้วยการเจริญสมถภาวนาจนเกิดฌานจิตอันมีปฐมฌาน เป็นต้น เรียกว่า ฌานลาภบุคคล โดยอาศัยการเจริญสมถะ หรือสมาธิภาวนาเพื่อความตั้งมั่นของสัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ด้วยองค์ธรรมหลัก คือ วิตก และพิจารณาอภัยสัมมาสมาธิในการเจริญอนุปัสสนา พิจารณากำหนดรู้ธรรมารมณ์ด้วยอัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานเห็นสภาวะธรรม ความเป็นไตรลักษณ์ เข้าใจอริยสัจ พิจารณากำหนดรู้เพื่อเข้าถึงความจริงโดยสืบค้นหาเหตุผลไปตามลำดับจนถึงต้นเหตุ ด้วยการโยนิโสมนสิการเป็นองค์ธรรมสำคัญหลักของสัมมาสมาธิในการเจริญสมถวิปัสสนาภาวนาด้วยการ ละทิ้งอุปาทาน เจริญฌานสมาธิ โดยมนสิการนิมิต ๓ ประการ

๓.๕ การกำหนดรูปนามในการเจริญฌาน

การกำหนดรูปนาม ในการเจริญฌาน โดยอาศัย สภาวะรูปในอารมณ์ฌาน มีความละเอียดที่แตกต่างกันจึงต้องอาศัยการกำหนดรูปนาม ในการเจริญฌาน ดังปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรค มหาภูิก้า ได้กล่าวไว้ว่า “ยถาปากฎ วิปัสสนาภินิเวโส” “พึงเจริญวิปัสสนาตามอารมณ์ที่ปรากฏชัด”^{๙๔}

^{๙๒} วิมหา. (ไทย) ๑/๑๖๕/๑๓๗.

^{๙๓} ตูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๒๓๓.

^{๙๔} วิสุทธิ. ภูิก้า (บาลี) ๒/๔๓๒.

ด้วยเหตุผลดังนี้ จึงกล่าวได้ว่า วิปัสสนา และสติปัฏฐานเป็นสิ่งเดียวกัน โดยความเป็นเหตุเป็นผลกัน คือ วิปัสสนาญาณจะมีขึ้นไม่ได้เลยหากขาดกระบวนการ พิจารณาธรรมตามแนวสติปัฏฐาน ^{๙๕}

๓.๕.๑ สิ่งที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการพิจารณาณาน

การเจริญณาน หมายถึง การเพ่งพินิจพิจารณาสภาพธรรมตามเป็นจริงจนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ แต่ที่เราไม่เห็นรูปเห็นนามตามความเป็นจริงได้โดยง่ายนั้น ก็เพราะว่ามีธรรม ๓ ประการ เป็นเครื่องขวางกั้นไว้ คือ สันตติปิดบังอนิจจัง อิริยาบถปิดบังทุกข์ และขนสัญญาปิดบังอนัตตา

(๑) สันตติปิดบังอนิจจัง

สันตติ หมายถึง การเกิดขึ้นติดต่อกันอย่างรวดเร็วจึง คือ ความสืบทอดแห่งกรรม อุตุ จิต อาหาร ตัวอย่างที่เข้าใจได้ง่าย เช่น ขนเก่าหลุดล่วงไปขนใหม่เกิดขึ้นแทนความคิดเก่าดับไปความคิดใหม่มาแทน ปิดบังไม่ให้เห็นความเป็นอนิจจังของสภาพธรรมที่ปรากฏปิดบังไม่ให้เห็นความไม่เที่ยงของรูปนามทำให้เห็นเหมือนกับวารูปนามนี้ยังมีอยู่เรื่อย ๆ ไป เมื่อไม่เห็นความจริงของรูปนาม ก็เกิดความสำคัญผิดในรูปนามว่าเป็นของเที่ยง เรียกว่านิจจวิปัสสา

(๒) อิริยาบถปิดบังทุกข์

อิริยาบถ หมายถึง การเปลี่ยนอิริยาบถมาปิดบังทุกข์ เช่น เมื่อเราเดินเมื่อยก็เปลี่ยนเป็นนั่ง นั่งเมื่อยก็เปลี่ยนเป็นนอน ทำให้เข้าใจว่าสังขารนี้ไม่ได้ทุกข์อะไร การเปลี่ยนอิริยาบถบ่อยทำให้ ไม่เห็นความจริงของรูปนาม ว่ามีทุกข์เบียดเบียนบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา เมื่อไม่เห็นทุกข์ ก็เข้าใจผิดว่าเป็นสุข เรียกว่าสุขวิปัสสา เป็นปัจจัยแก้ตัณหาทำให้ปรารถนาดีนรณไปตามอำนาจของตัณหาที่อาศัยรูปนามเกิดขึ้น เพราะเหตุที่ไม่ได้พิจารณาอิริยาบถจึงทำให้ไม่เห็นทุกข์ (ผู้ไม่เห็นทุกข์ย่อมไม่เห็นอริยสัจ ๔)

(๓) ขนสัญญาปิดบังอนัตตา

ขนสัญญา แปลว่า ความสำคัญมั่นหมายว่าเป็นกลุ่มก้อน หมายถึง ความสำคัญผิดในสภาวะธรรมที่รวมกันอยู่เป็นกลุ่มเป็นก้อนของขันธ์ ๕ ว่าเป็นตัวเป็นตน และสำคัญว่า มีสาระแก่นสารจึงทำให้ไม่สามารถเห็นความแยกกันของรูปของนามเป็นคนละอย่างได้ เมื่อไม่สามารถ

^{๙๕} พระภิกษุวิมลญาณ (พระศรีวิมลญาณ), วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนในพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๓๘๐.

กระจายความเป็นกลุ่มเป็นก้อน คือ ขนสัจญญาให้แยกออกจากกันได้ จึงไม่มีโอกาส ที่จะเห็นความ ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนได้ทำให้หลงยึดถือว่าเป็นตัวเป็นตน แต่แท้จริงแล้วเป็นเพียงธาตุต่าง ๆ ประกอบขึ้นเป็นคน ถ้าแยกออกแล้วไม่มีความเป็นคนเลย ต่อเมื่อรวมกันเข้าจึงสมมุติชื่อว่าเป็น สิ่งนั้นสิ่งนี้ เมื่อไม่เห็นอนัตตวิปลาส ที่เรียกว่าอัตตวิปลาส (ความสำคัญผิดว่าเป็นตัวตน) ก็ต้องเกิดขึ้น และเป็นปัจจัยแก่ตัณหา (ตัณหา คือ สมุทัยสังข์ เป็นเหตุโดยตรงให้ทุกข์เกิด)

วิธีทำลายเครื่องปิดบังไตรลักษณ์ทั้ง ๓ ประการนี้ได้มีอยู่เพียงทางเดียวเท่านั้น นั่นคือ ปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นอกจากนี้ไม่มีทางใดอีกเลย สติปัฏฐาน ๔ เท่านั้นที่สามารถทำลาย วิปลาส และทำให้เกิดวิปัสสนาปัญญาเห็นความจริงของรูปนามได้^{๙๖}

หลักวิปัสสนาภาวนาที่ตรัสไว้ในรูปของสติปัฏฐานเป็นคำสอนที่ครอบคลุมหลักธรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับวิปัสสนาทั้งหมด เพราะสติปัฏฐานเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสยืนยันไว้ว่า เป็นทางสายเดียว ที่เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไปเพื่อก้าวพ้นเขตแดนแห่งความเศร้าโศก คร่ำครวญรำพัน เพื่อความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งความทุกข์โศกนามัส เป็นไปเพื่อการบรรลุดุธรรมเพื่อความรู้ยิ่ง และเป็นไปเพื่อนิพพาน^{๙๗}

สรุป สิ่งที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการพิจารณาญาณ คือ ๑) สันตติ ปิดบังอนิจจัง เพราะการสืบต่อเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วจึงไม่เห็นความไม่เที่ยงของรูปนาม ๒) อิริยาบถ ปิดบังทุกข์ เพราะการเปลี่ยนอิริยาบถทำให้ไม่เห็นความจริงว่ารูปนามเป็นทุกข์บีบคั้นตลอดเวลา ๓) ขนสัจญญา ปิดบังอนัตตา เพราะความสำคัญว่าเป็นกลุ่มก้อนของชั้น ๕ ว่าเป็นตัวตนจึงไม่เห็นการแยกกันของรูปนามว่าเป็นคนละอย่างกัน

๓.๕.๒ การละวิปลาส ๔

การละ หมายถึง การกำจัด ประหาณ^{๙๘}

วิปลาส หมายถึง ความเห็นหรือความเข้าใจคลาดเคลื่อนจากสภาพที่เป็นจริง^{๙๙}

^{๙๖} พระภิกษุภิกษุวิฑูรย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนในพระไตรปิฎก, หน้า ๓๗๘-๓๗๙.

^{๙๗} พระมหานริฎฐ ชิตมาโร (บารอสองค์), “ศึกษาพุทธวิธีการสอนวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๙๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๒๓.

^{๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๙.

การละวิปาส ๔ คือ การละในสิ่งที่มีความคิดผิด จำผิด เห็นผิด มีปัญญาเข้าใจในสิ่งที่เที่ยงว่าไม่เที่ยง ในสิ่งที่เป็นสุขว่าเป็นทุกข์ ในสิ่งที่งามว่าไม่งาม ในสิ่งที่เป็นอย่างอื่นว่าเป็นอนัตตา

ปัญญาเครื่องละวิปาส ชื่อว่า ปหานปัญญา^{๑๐๐} วิปาสธรรม คือ ธรรมที่มาปิดบังพระไตรลักษณ์ ทำให้สรรพสัตว์ไม่เห็นความจริงของรูป-นาม

มวลสรรพสัตว์เห็นผิดไปจากความเป็นจริงก็เพราะวิปาสธรรม ๓ ประการ คือ ทิณฺฐวิปาส (ความเห็นผิด) จิตตวิปาส (รู้ผิด) และสัจฺญวิปาส (จำผิด) องค์ของวิปาส แต่ละอย่าง มี ๔ ประการ คือ

- (๑) สุภวิปาส ความสำคัญผิดว่าสังขารร่างกายเป็นของสวยงาม
- (๒) สุขวิปาส ความสำคัญผิดว่ารูปนามเป็นสุข
- (๓) นิจจวิปาส ความสำคัญผิดว่ารูปนามเที่ยง
- (๔) อตตวิปาส ความสำคัญผิดว่ารูปนามเป็นตัวตน^{๑๐๑}

วิปาสธรรมนี้เกิดขึ้นเพราะไม่ได้กำหนดรู้ความจริงของอารมณ์ที่ปรากฏ การที่จะละวิปาสธรรมนี้ได้ก็โดยการกำหนดรูปรูปนามตามนัยของสติปัฏฐาน ๔ เท่านั้น ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า สติปัฏฐาน ๔ มุ่งแสดงการละหรือทำลายวิปาสธรรมทั้ง ๔ เป็นหลัก คือ

๑) สุภวิปาส กำจัดได้ด้วยกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ ละความสำคัญผิดว่า รูปสังขารเป็นของสวยงามเสียได้ โดยการกำหนดรู้งองรูป ว่าเป็นเพียงกองรูปไม่ใช่สัตว์ บุคคล บุรุษ สตรี แต่อย่างไร เพื่อกำจัดความติดใจในกาม ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อปฏิบัติ อย่างหนึ่งคือ ภิกษุยอมตามรู้กายนี้แหละที่ห่อหุ้มด้วยหนัง และเต็มไปด้วยของไม่สะอาด ต่าง ๆ จากฝ่าเท้าขึ้นไป และจากปลายผมลงมาในร่างกายนี้”^{๑๐๒} ในเบื้องต้น ให้พิจารณาโดยความเป็นสิ่งปฏิญกุล เช่น พิจารณาผิวหนัง เป็นต้น ว่าเป็นสิ่งไม่สวยงาม ไม่สะอาด น่ารังเกียจ โดยสี สันฐาน กลิ่น ที่อาศัยและที่ตั้ง ซึ่งจะส่งผลให้บรรลุปฐมฌาน เพราะมีจิตตั้งมั่นในอารมณ์เดียวได้ด้วยกำลังของวิตก (สภาวะยกจิตขึ้นสู่อารมณ์)

เนื่องจากอารมณ์มีกำลังน้อย คือ ตั้งจิตไว้โดยความเป็นสิ่งปฏิญกุล โดยปราศจากวิตกที่ทำหน้าที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ไม่ได้

^{๑๐๐} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๙๓.

^{๑๐๑} ตูรายละเอียดใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๙/๔๔.

^{๑๐๒} ตูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๘-๑๙๙.

อนึ่ง เมื่อนักปฏิบัติบรรลุปจารสมาธิหรืออัปนาสมาธิแล้วพึงยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้จิตที่บรรลุปจารสมาธิหรือจิตที่เพิ่งออกจากอัปนาสมาธิ โดยปริกรรมว่า รู้หนอ ๆ คือ รู้ว่ามีจิตดังกล่าวปรากฏขึ้นในปัจจุบันขณะ เมื่อนั้นย่อมเกิดปัญญาเห็นความเกิดดับของรูปธรรม คือ ผิวน้ำ เป็นต้น และนามธรรม คือ จิตดังกล่าว การเห็นเห็นความเกิดดับ เป็นวิปัสสนาญาณที่ ๔ ชื่อว่า อุทยัพพญาณ ต่อจากนั้นย่อมบรรลิวิปัสสนาญาณขั้นสูงไปตามลำดับจนบรรลุ มรรค ผล และ นิพพานในที่สุด^{๑๐๓}

๒) สุขวิปัสสนา

สุขวิปัสสนา กำจัดได้ด้วยเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ ละความสำคัญผิดว่า รูปนามเป็นสุขเสียได้ โดยการกำหนดรู้เวทนาเพื่อกำจัดตัณหาที่เกิดจากเวทนาหรือความรู้สึกนั่นเอง ซึ่งมีลักษณะ ๓ ประการ คือ ความสุข ความทุกข์ และการวางเฉย ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เวทนามี ๓ อย่างนี้คืออะไร คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา ภิกษุทั้งหลาย เวทนามี ๓ อย่างนี้”^{๑๐๔}

ในเบื้องต้นของการปฏิบัติย่อมเห็นลักษณะพิเศษของรูปนามแต่ละอย่าง (สภาวะลักษณะ) เช่น สุขมีลักษณะของความรู้สึกอารมณ์ที่น่าพอใจ ทุกข์มีลักษณะของความรู้สึก ที่ไม่น่าพอใจ ส่วนอุเบกขามีลักษณะของความรู้สึกอารมณ์ปานกลาง ฯลฯ เช่น เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรู้สุขเวทนาตามความเป็นจริง ย่อมเข้าใจว่า สุขเวทนาเป็นเพียงความรู้สึกที่ดี เมื่อได้รับอารมณ์ที่ตนพอใจ ไม่ใช่ตัวเราของเรา ไม่ใช่บุรุษสตรี ดังนั้น จึงไม่มีบุคคลผู้เสวยสุขเวทนา เวทนาดังกล่าวเป็นเพียงสภาวะธรรมที่เสวยอารมณ์ซึ่งเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยเท่านั้น ในที่สุดก็ต้องดับไปตามอายุขัยไม่สามารถบังคับให้อยู่ตลอดไป นักปฏิบัติจึงควรฝึกตามรู้เวทนาอย่างถูกต้อง โดยกำหนดว่าสุขหนอ ทุกข์หนอ หรือเฉยหนอ ตามสภาวะนั้น ๆ ไม่พยายามสร้างหรือควบคุมเวทนาที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันขณะ ดังความปรากฏในอรรถกถา ว่า

ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเป็นภายใน มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกอยู่ เมื่อภิกษุพิจารณาเวทนาในเวทนาเป็นภายในอยู่ ย่อมมีจิตตั้งมั่นโดยชอบ ผ่องใสโดยชอบในเวทนานุปัสสนานั้น เธอมีจิตตั้งมั่นโดยชอบ ผ่องใสโดยชอบในเวทนานุปัสสนานั้นแล้วยังญาณทัสสนะให้เกิดในเวทนาอื่นในภายนอก^{๑๐๕}

^{๑๐๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๑๘๐ -๑๘๑.

^{๑๐๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๙/๒๗๐.

^{๑๐๕} ที.ม.อ. (ไทย) ๑/๒๐๕/๕๓๙.

๓) นิจจวิปลาส

นิจจวิปลาส กำจัดได้ด้วยจิตตานุสัสสนาสติปัฏฐาน คือ ละความสำคัญผิดว่ารูปนาม เป็นของเที่ยงเสียได้ โดยการกำหนดรู้จิตเพื่อกำจัด โลภะ โทสะ และโมหะ อันเป็นความเศร้าหมอง ของจิตด้วยอำนาจของเจตสิก คือ สภาวะปรุงแต่งจิต เพราะจิตที่อบรมดีแล้วย่อมส่งผลให้เป็น อิสระหลุดพ้นได้โดยพลัน ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอย่ามัวเฝ้าเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง หนึ่งที่บุคคลอบรมแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์อันใหญ่หลวงเหมือนจิต ภิกษุทั้งหลายจิตที่บุคคล อบรมดีแล้วย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์อันใหญ่หลวง”^{๑๐๖}

ในการปฏิบัติในบางขณะที่เกิดความคิดฟุ้งซ่าน เบื้องต้นพึงกำหนดว่าคิดหนอ ๆ โดย รับรู้เรื่องราวผสมไปด้วย ต่อเมื่อสมาธิเพิ่มขึ้น เมื่อจิตซัดสายออกไปแล้วก็ให้กำหนดว่า คิดหนอ ๆ ได้ทันที ขณะนั้นจะไม่รู้ว่ากำลังคิดเรื่องอะไรอยู่ นี่จึงเป็นการรับรู้สภาวะฟุ้งซ่านอย่างแท้จริง ผู้ปฏิบัติไม่ควรหงุดหงิดหรือปฏิเสธความฟุ้งซ่าน เพราะเป็นสภาวะธรรมทางจิตที่ควรกำหนดรู้ ถ้า สามารถกำหนดความฟุ้งซ่านได้ทันทั่วทั้งทีก็จะไม่เป็นนิรวณ แต่ถ้ากำหนดรู้เท่าทันไม่ได้ก็จะ กลายเป็นนิรวณไป^{๑๐๗}

ผู้ปฏิบัติที่รับรู้ว่ามียิ่งอาการฟุ้งจะรู้สึก ว่า อาการฟุ้งไม่ใช่ส่วนหนึ่งของเราไม่มีเราอยู่ ในอาการนี้ ความรู้สึกเช่นนี้จัดว่ากำจัดสักกายทิฏฐิ เพราะรับรู้ว่ามียิ่งอาการฟุ้ง และจิตที่กำหนด รู้อยู่ไม่มีอัตตาตัวตนใด ๆ หลังจากนั้นย่อมเกิดปัญญาารู้แจ้งความเกิดดับอย่างรวดเร็วของอาการฟุ้ง และจิตที่กำหนดรู้ ปัญญาที่เกิดขึ้นได้หยั่งเห็นความไม่เที่ยงของความฟุ้งซ่าน ผู้ที่หยั่งเห็นความเกิด ดับของจิตอย่างนี้ ย่อมปราศจากความยึดมั่นในโลกแห่งอุปาทานขันธ ๕ จึงบรรลุความพ้นทุกข์ด้วย การเจริญจิตตานุสัสสนานี้^{๑๐๘}

๔) อตตวิปลาส

อตตวิปลาส กำจัดได้ด้วยธรรมานุสัสสนาสติปัฏฐาน คือ ละความสำคัญผิดว่า รูปนาม เป็นตัวเป็นตนเสียได้ โดยการกำหนดรู้สภาวะธรรม คือ นิรวณ ๕ เป็นการกำหนดรู้กายใจรวมทั้งสิ่ง อื่นภายนอกที่ล้วนเป็นสภาวะธรรม ไม่มีบุรุษสตรี ไม่มีสภาวะของบุคคลเราเขา โดยมองเห็นว่ากายนี้ เป็นที่ประชุมของธาตุ เป็นสภาวะคิดอ่านทำการ และไม่ยึดว่าเป็นธาตุของใคร ไม่ยึดว่าใครเป็นผู้ คิดอ่าน หากเป็นเพียงสภาวะธรรมทางกาย และใจที่เกิดขึ้น และดับไปตามเหตุปัจจัย

^{๑๐๖} อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๔/๕.

^{๑๐๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๒๔๖-๒๔๗.

^{๑๐๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๕.

นิเวรณ หมายถึง สิ่งที่กั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม^{๑๐๙} และบำเพ็ญกุศลขั้นสูงได้ ผู้ที่ถูกนิเวรณครอบงำย่อมไม่รู้ประโยชน์ตน และผู้อื่น ดังพุทธพจน์ว่า

บุรุษผู้มีจักขุไม่อาจเห็นเงาใบหน้าได้ในน้ำที่ผสมด้วยสีต่าง ๆ ในน้ำที่ถูกต้มจนเดือด พล่านในน้ำที่มีจอกแหวนปกคลุม ในน้ำที่ถูกลมพัดเป็นระลอกคลื่น และในน้ำที่ผสมด้วยโคลนตมอยู่ในที่มืด ฉันทใด บุคคลย่อมไม่รู้ประโยชน์ตน ประโยชน์คนอื่น ประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย และไม่เกิดปัญญาเห็นสภาวะธรรมอย่างแท้จริงด้วยอำนาจของนิเวรณ ฉันทนั้น^{๑๑๐} เช่น กามฉันทะ เป็นต้น จะเป็นเครื่องกั้นสมาธิ แต่ถ้าสามารถกำหนดรู้เท่าทัน โดยปริกรรมตามสภาวะนั้น ๆ ว่า ชอบหนอ โกรธหนอ ง่วงหนอ คิดหนอหรือร้อนใจหนอ สงสัยหนอ นิเวรณเหล่านี้ก็จะไม่ใช่ เครื่องกั้นสมาธิในวิปัสสนา เพราะเป็นสภาวะธรรมทางใจประการหนึ่งที่อยู่ปฏิบัติกำหนดรู้ เหมือนกองรูป เวทนา และจิต เช่น เมื่อกามฉันทะปรากฏจิตของผู้ปฏิบัติจะรับรู้ความชอบใจทันที และจะเลิกใส่ใจต่อสภาวะเดิมที่กำลังกำหนดรู้อยู่ก่อน จึงควรกำหนดรู้ กามฉันทะว่า ชอบหนอ ไม่ควรตั้งจิตให้กลับมา กำหนดรู้สภาวะเดิม ผู้ปฏิบัติไม่ควรเลือกกำหนดรู้อารมณ์ที่ต้องการในขณะที่ปฏิบัติ ควรปล่อยให้จิตรู้อารมณ์ที่ปรากฏชัดอย่างไรใด อย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นกองรูป เวทนาจิตหรือกามฉันทะ เป็นต้น เพราะธรรมชาติของจิตจะรู้ อารมณ์ที่ปรากฏชัดทางทวารทั้ง ๖ เพียงอารมณ์เดียวในแต่ละขณะ^{๑๑๑}

ด้วยเหตุผลดังนี้ จึงกล่าวได้ว่า วิปัสสนา และสติปัญญานเป็นสิ่งเดียวกันโดยความเป็นเหตุเป็นผลกัน คือ วิปัสสนาญาณจะมีขึ้นไม่ได้เลยหากขาดกระบวนการพิจารณาธรรมตามแนวสติปัญญา^{๑๑๒}

สรุป การละวิปัสสนา ๔ ซึ่งประกอบด้วยองค์ ๔ ประการ คือ ๑) สุภวิปัสสนา คือ ความสำคัญผิดว่าสังขารเป็นของสวยงาม โดยการกำหนดรู้กองรูปว่าเป็นเพียงกองรูป ไม่ใช่สัตว์บุคคลเราเขา เพื่อขจัดความติดใจในกาม ๒) สุขวิปัสสนา คือ ความสำคัญผิดว่ารูปนามเป็นสุขโดยการกำหนดรู้สุขเวทนาที่กำลังเสวยอยู่ว่าเป็นเพียงความรู้สึกของอารมณ์ที่น่าพอใจเท่านั้นไม่มีบุคคลผู้เสวยสุขเวทนา แต่อย่างไร เพื่อขจัดต้นเหตุที่เกิดจากเวทนานั้น ๆ ๓) นิจจวิปัสสนา คือ ความสำคัญผิดว่ารูปนามเที่ยง โดยการกำหนดรู้จิตในปัจจุบันขณะให้ทันท่วงที่มีให้นิเวรณเข้าแทรกได้ว่าความรู้สึกนี้เป็นเพียงอาการที่จิตรู้เท่านั้นเกิดขึ้น และก่ดับไปในที่สุด ๔) อัตตวิปัสสนา

^{๑๐๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, หน้า ๑๖๗.

^{๑๑๐} *ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๖/๑๘๐-๑๘๖.*

^{๑๑๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), *มหาสติปัญญาสูตร ทางสู่พระนิพพาน*, หน้า ๒๘๒-๒๘๖.

^{๑๑๒} พระภควาฬิศาลเมธี วิ (ประเสริฐ มนต์เสวี), *วิปัสสนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก*, หน้า ๓๘๐.

คือ ความสำคัญว่ารูปนามเป็นตัวตน โดยการกำหนดรู้สภาวะธรรม คือ นิเวศน์ ๕ ว่าเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่มีบุรุษสตรี ไม่มีสภาวะบุคคล ความเป็นเราเขา โดยมองเห็นว่ากายนี้เป็นที่ประชุมของธาตุ เป็นเพียงสภาวะธรรมทางกาย และใจที่เกิดขึ้นแล้วดับไปปราศจากอัตตาตัวตนใด ๆ

๓.๕.๓ การกำหนดลักษณะรูปนาม

อรรถกถา อธิบายไว้ว่า วิปัสสนา คือ การพิจารณาเห็นลักษณะรูปนามที่ปรากฏว่าเป็นความสำคัญของสภาวะธรรมที่ปรากฏ ๗ ประการ คือ

- (๑) อนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง
- (๒) ทุกขานุปัสสนา พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์
- (๓) อนัตตานุุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน
- (๔) นิพพิทานุปัสสนา พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย
- (๕) วิราคานุุปัสสนา พิจารณาเห็นความคลายกำหนด
- (๖) นิโรธานุปัสสนา พิจารณาเห็นความดับกิเลส
- (๗) ปฏิสนิสส์คคานุุปัสสนา พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส^{๑๓๓}

ในอรรถกถา อนิจจสูตร มีข้อความอธิบายว่าด้วย ความเป็นไตรลักษณ์แห่งขันธ์ ๕ มีพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา”^{๑๓๔}

ในอรรถกถา มหาจุลกยโอวาทสูตร มีข้อความอธิบายถึง ความเป็นไตรลักษณ์ บทว่า อนิจจโต โดยความเป็นของไม่เที่ยง คือ โดยความเป็นของเที่ยงหาไม่ได้ บทว่า ทุกขโต โดยความเป็นทุกข์ คือ โดยความเป็นสุขหาไม่ได้

คัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินีได้อธิบายไว้ว่า “อนิจจาทีวิวิธการโต ทสสนตเถน วิปัสสนา สงขาทานญจ” เรียกว่า วิปัสสนา เพราะความหมายว่า เห็นโดยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น^{๑๓๕}

^{๑๓๓} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๒/๗๙.

^{๑๓๔} ส.ช.อ. (ไทย) ๑/๙/๓๗๗.

^{๑๓๕} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนาภิรมย์, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๓๗๘.

ดังนั้น การหยั่งเห็นธรรมทั้งปวงที่เป็นไปในกระแสรูปนามจนกระทั่งเห็นความเป็นไตรลักษณ์จึงเป็นสิ่งสำคัญในการเจริญวิปัสสนาภาวนา เพื่อทำให้เกิดลักษณะอุปนิชฌาน ด้วยการกำหนดรูปนามตามความเป็นจริง

๑) การกำหนดอนิจจลักษณะ

การกำหนดอนิจจลักษณะ คือ การพิจารณาความไม่เที่ยง เรียกว่าอนิจจานุปัสสนา ได้แก่ การตามพินิจพิจารณาไคร่ครวญ ไตร่ตรอง และกำหนดคุณสมบัติของรูป เช่น ความเกิดความแก่ ความเจ็บ ความตาย ของตัวเราเองหรือของผู้อื่นอยู่เสมอจนเป็นความเคยชิน

ในวิปัสสนานัย ที่มีข้อความว่าปัญญาพิจารณาความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน หลังจากเห็นประจักษ์ไตรลักษณ์ นั้นแล้ว หมายความว่า ผู้ที่รู้เห็นความไม่เที่ยง เป็นต้น จากประสบการณ์ของตนแล้วย่อม อนุমানรู้ลักษณะดังกล่าวของรูปนามที่ตนประจักษ์ เมื่อผู้ปฏิบัติได้บรรลุปัจจัยปริคคญาณอย่างยิ่งวด เข้าสู่สัมมสนญาณแล้วย่อมรู้เห็นความเกิดขึ้น และดับไปของรูปนามในปัจจุบันขณะ ทำให้ทราบว่ รูปนามที่พบอยู่นั้นเกิดขึ้นเพียงชั่วขณะแล้วดับไป จึงเข้าใจไตรลักษณ์ว่า รูปนามไม่เที่ยง เพราะเกิดขึ้นแล้วดับไปมีสภาพเป็นทุกข์ เพราะถูกความเกิดดับบีบคั้นอยู่เสมอ และไม่ใช่ตัวตน เพราะไม่อาจบังคับให้เที่ยงเป็นสุขได้ ผู้ปฏิบัติที่สามารถกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันได้ย่อมรู้เห็นว่า สภาวะต่าง ๆ เกิดขึ้นแล้วดับไป เช่น สภาวะพองปรากฏขึ้นแล้วดำเนินไปชั่วขณะจึงสิ้นสุดลง แล้วจึงเกิด สภาวะยุบ หลังจากนั้นสภาวะพองจึงเกิดขึ้นมาอีก จะเห็นได้ว่าสภาวะยุบไม่มีในสภาวะพอง สภาวะพองก็ไม่มีในสภาวะยุบ ย่อมเข้าใจได้ว่า รูปที่กำหนดอยู่นั้นไม่เที่ยง จึงอนุমানว่า^{๑๑๖}

รูปทั้งหมดในอดีตมีสภาพไม่เที่ยงเหมือนรูปในปัจจุบัน เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปในอดีต มิได้ปรากฏขึ้นปัจจุบัน รูปทั้งหมดในอดีตย่อมดับไปเหมือนรูปที่กำหนดรู้ในปัจจุบัน ไม่มีรูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ในอดีตจะดำรงอยู่จนถึงปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาพเสื่อมสิ้นไป รูปทั้งหมดในอนาคตมีสภาพไม่เที่ยงเหมือนรูปในปัจจุบัน เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ในอนาคต มิได้ปรากฏขณะอื่น ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาพเสื่อมสิ้นไป รูปทั้งหมดในปัจจุบันมีสภาพไม่เที่ยง เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับลงในปัจจุบัน มิได้ดำรง ไปถึงภพอื่น ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาพเสื่อมสิ้นไป

^{๑๑๖} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีลยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๔๒.

พระกัมมัฏฐานาจารย์ อุ บัณฑิตาภิวงสะ ได้อธิบายไว้ในหนังสือรู้แจ้งในชาตินี้ มีข้อความว่าโดยทั่วไปเราจะเห็นได้ว่า ร่างกายเรทั้งหมดนี้เป็นอนิจจัง คือ ไม่เที่ยง ดังนั้น คำว่า อนิจจัง จึงหมายถึง ร่างกายทั้งหมดเมื่อมองดูอย่างใกล้ชิดมากขึ้น เราจะเห็นว่าสภาวะธรรม ทาง ทวารทั้งหกก็เป็นอนิจจังไม่มีความเที่ยงแท้แน่นอน เราอาจสามารถเข้าใจได้ว่า อนิจจัง หมายถึง สิ่งที่ไม่เที่ยงที่ประกอบขึ้นด้วยรูปกับนามหรือสภาวะธรรมทางกาย และทางจิตเท่านั้น ไม่มีอะไรเลย ในโลกแห่งความปรุงแต่งนี้ที่เราจะพบว่าไม่เป็นอนิจจัง

ความจริงแห่งการเกิดดับนี้ เรียกว่าอนิจจลักษณะ กล่าวคือ เป็นลักษณะหรือเครื่องหมาย ของความไม่คงทนถาวร และบุคคลจะประจักษ์แจ้งอนิจจังได้ก็ด้วยการระลึกถึงการเกิดขึ้น และดับไป ของสิ่งต่าง ๆ นั่นเอง อนิจจานุปัสสนาญาณจึงเป็นปัญญาหยั่งรู้ความไม่เที่ยง ซึ่งเกิดขึ้นในขณะที่ผู้ ปฏิบัติกำหนดอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง แล้วดูอารมณ์นั้นสลายไป ประเด็นที่สำคัญก็คือ อนิจจา นุปัสสนาญาณนี้ จะเกิดขึ้นได้ ณ ขณะที่ผู้ปฏิบัติเห็นสภาวะธรรมดับลงเท่านั้น หากไม่เห็นการดับไป จริง ๆ ก็ไม่อาจทำความเข้าใจอนิจจังได้ การเห็นประจักษ์แจ้งการสิ้นไป ได้ชื่อว่าบรรลุถึงอนิจจา นุปัสสนาญาณ ผู้ปฏิบัติจะสามารถละทิ้งนิจจวิปลาส ในทุก ๆ ขณะที่กำหนดรู้ความไม่เที่ยง ความเห็นผิดที่ว่าสิ่งต่าง ๆ คงทนถาวร ก็จะค่อย ๆ ลดลงไปด้วย^{๑๑๗}

๒) การกำหนดทุกขลักษณะ

การกำหนดทุกขลักษณะ คือ การพิจารณาว่าเป็นทุกข์ เรียกว่าทุกขานุปัสสนา ได้แก่ การตามพินิจพิจารณา ไคร่ครวญ ไตร่ตรอง กำหนดดูสภาพของรูปนาม เช่น ทุกขเวทนาที่ทนได้ ยาก ไม่น่าพึงพอใจ ถูกบีบคั้นโดยความเกิดดับอยู่เสมอ

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้อธิบายไว้ในหนังสือวิปัสสนาญ้ย มีข้อความว่า เมื่อได้รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามว่า มิได้ตั้งอยู่เพียงชั่วพริบตาเดียว ย่อมเข้าใจว่า รูปนามน่า ก้าว เพราะเกิดขึ้นแล้วดับสูญไปหรือเข้าใจว่ารูปนามน่ากลัว น่ารังเกียจไม่ตั้งามเป็นทุกข์ เพราะถูก บีบคั้นโดยความเกิดดับ ผู้เข้าใจว่ารูปนามมีสภาพน่ากลัว เพราะขณะแห่งความตายปรากฏในทุก ขณะ ที่รูปนามเก่าดับไปแล้ว รูปนามใหม่ยังไม่เกิดขึ้น ไม่มีเวลาใดที่มันใจได้ว่าจะไม่ตาย นอกจากนั้นในเวลาทีรู้สึกถึงทุกขเวทนาที่ทนได้ยาก ก็เข้าใจว่าเป็นกองทุกข์ไม่ใช่สุขถาวรตามที่ตน ต้องการ

^{๑๑๗} พระกัมมัฏฐานาจารย์ อุ บัณฑิตาภิวงสะ, รู้แจ้งในชาตินี้, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด), หน้า ๒๘๖-๒๘๗.

ด้วยเหตุนี้ ผู้รู้เห็นความเกิดดับของสภาวะต่าง ๆ เช่น สภาวะพองยุบ ย่อมเข้าใจว่ารูปดังกล่าวมาแล้ว ไม่ตั้งาม เป็นทุกข์ เพราะถูกบีบคั้นโดยความเกิดดับหรือเพราะดับสูญอยู่เสมอหรือ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ที่ทนได้ยาก ผู้ที่เข้าใจรูปปัจจุบันว่าเป็นทุกข์โดยประจักษ์ได้อย่างนี้ ย่อมอนุมานรู้ รูปอดีต และอนาคต เป็นต้นว่า น่ากลัว ไม่ตั้งาม เป็นทุกข์เพราะถูกบีบคั้นโดยความเกิดดับหรือเพราะดับสูญอยู่เสมอ เหมือนรูปปัจจุบัน^{๑๑๘}

พระกัมมัฏฐานาจารย์ อุ บัณฑิตาภิวงสะ ได้อธิบายไว้ในหนังสือรู้แจ้งในชาตินี้ มีข้อความว่า สามัญญลักษณะประการที่สองของธรรมอันถูกปัจจัยปรุงแต่ง (สังขตธรรม) ก็คือ ทุกข์ ทุกขลักษณะ และทุกขานุปัสสนาญาณ ลักษณะเฉพาะแห่งทุกข์หรือทุกขลักษณะก็คือ ความบีบคั้น อันเกิดจากความไม่เที่ยง เมื่อทุก ๆ สิ่งเกิดขึ้นแล้วผ่านไป ทุก ๆ ขณะเราจึงอยู่ในสภาพแวดล้อมที่กดดันมาก เมื่อสภาวะธรรมหนึ่งเกิดขึ้นแล้วไม่มีทางที่จะหลีกเลี่ยงจากการดับสิ้นไปได้เลย

ทุกขานุปัสสนาญาณ หรือปัญญาที่หยั่งรู้ความทุกข์ก็เกิดขึ้นขณะที่ผู้ปฏิบัติเฝ้าดูการดับลงของสภาวะธรรมต่าง ๆ แต่จะมีลักษณะที่แตกต่างจากอนิจจานุปัสสนาญาณ คือ ผู้ปฏิบัติจะรู้สึกตระหนกกับความรู้อันเห็นว่า สภาวะธรรมเหล่านี้ไม่สามารถเป็นที่พึ่งได้เลย และล้วนแต่เป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว

การเห็นประจักษ์แจ้งว่า ความทุกข์เป็นลักษณะประจำของสภาวะธรรมทุกอย่างนี้ อาจมีอุปาทานเพียง ความรู้ดังกล่าวจะทำลายสุขวิปัสสนา คือ ความเข้าใจว่าสิ่งทั้งหลายเป็นสุขเมื่อภาพลงตาเหล่านี้หมดไป ตัณหาก็ไม่อาจเกิดขึ้นได้^{๑๑๙}

๓) การกำหนดอนัตตลักษณะ

การกำหนดอนัตตลักษณะ คือการพิจารณาว่าไม่ใช่ตัวตน เรียกว่าอนัตตานุปัสสนา ได้แก่ การตามพินิจพิจารณา ไคร่ครวญ ไตร่ตรอง กำหนดคุณสมบัติของรูปนาม เช่น การรู้เห็นความเกิดดับจนประจักษ์แล้วว่า รูปนามไม่ใช่ตัวตน ไม่มีแก่นสาร

ในพระไตรปิฎก ปรากฏข้อความเกี่ยวกับอนัตตา ไว้ดังนี้ว่า สิ่งทั้งปวงอันประกอบด้วยรูปและนาม สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นอนัตตา^{๑๒๐}

^{๑๑๘} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๒, หน้า ๑๔๕-๑๔๖.

^{๑๑๙} ดูรายละเอียดใน พระกัมมัฏฐานาจารย์ อุ บัณฑิตาภิวงสะ, รู้แจ้งในชาตินี้, หน้า ๒๘๘-๒๘๑.

^{๑๒๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๕/๕.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้อธิบายไว้ในหนังสือวิปัสสนานัย มีข้อความว่า ผู้ปรารถนาความเพียรที่รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามโดยประจักษ์ได้แล้ว ย่อมเข้าใจ อย่างชัดเจนว่า ตัวตนไม่มีจริง มีเพียงรูปนามที่เกิดดับไม่ขาดช่วงเท่านั้น เพราะพบเพียงรูปนามในปัจจุบันโดยไม่พบเห็นสิ่งที่เป็นตัวตน ดังนั้น เมื่อรู้เห็นสภาวะเคลื่อนไหวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยแล้วดับไปไม่ขาดช่วง ย่อมเข้าใจว่ารูปเหล่านี้เกิดตามเหตุปัจจัย เมื่อมีเหตุปัจจัยย่อมเกิดขึ้น เมื่อเหตุปัจจัยหมดสิ้นย่อมดับไป ไม่มีแก่นสารที่ควรเรียกว่าเป็นอัตตา ที่คงอยู่ตลอดกาล และทำให้ดำเนินไปตามความต้องการของตนหรือจัดการทุกสิ่ง ในรูปที่เกิดดับอย่างนี้ ย่อมเข้าใจอัตตาตัวตน ไม่มีในรูปโดยแท้ ความเข้าใจดังกล่าวเป็นการรู้เห็นอนัตตา เมื่อผู้ปฏิบัติรู้เห็นรูปปัจจุบันเป็น อนัตตา โดยประจักษ์แล้ว ย่อมอนุমানรู้รูปอดีต เป็นต้นว่า ไม่ใช่ตัวตนเหมือนรูปปัจจุบัน เพราะไม่อยู่ในบังคับบัญชาเป็นเพียงสภาวะธรรมที่เกิดดับไปตามธรรมชาติ^{๑๒๑}

พระกัมมัญฐานาจารย์ อู บัณฑิตาภิวงสะ ได้อธิบายไว้ในหนังสือรู้แจ้งในชาตินี้ มีข้อความว่า การรู้เห็น อนิจจัง และทุกขัง ย่อมเข้าใจอนัตตาโดยอัตโนมัติได้ว่า ไม่มีผู้ใด อยู่เบื้องหลังสภาวะธรรมเหล่านี้ ทุก ๆ ขณะสภาวะธรรมต่าง ๆ เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ โดยไม่มีผู้ใดเกี่ยวข้องเลย ปัญญาที่ยังรู้ความปราศจากตัวตนหรืออนัตตานุปัสสนาญาณนี้ ขึ้นอยู่กับลักษณะพื้นฐานที่เกิดขึ้นก่อน สองประการ คือ อนัตตา และอนัตตลักษณะ^{๑๒๒}

ขณะเฝ้าดูสภาวะธรรมทางกาย และจิตที่เกิดขึ้น และดับไปภายในกายของเรา ผู้ปฏิบัติอาจเข้าไปประจักษ์ความจริงที่ว่า ไม่มีใครเป็นผู้ควบคุมกระบวนการเหล่านี้เลย ความเห็นแจ้งเช่นนี้ เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติโดยไม่ถูกบังคับหรือปรุงแต่งใด ๆ ทั้งสิ้น และก็มีได้เกิดจากความคิดนึกด้วย แต่เกิดขึ้นเองทุกขณะที่กำหนดรู้อยู่กับปัจจุบัน เฝ้าดูสภาวะธรรมต่าง ๆ เกิดขึ้นแล้วก็ผ่านไป นี้ เรียกว่าเป็นอนัตตานุปัสสนาญาณ หากไม่เห็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น และผ่านไปเป็นขณะ ๆ แล้วก็อาจถูกหลอกได้ว่า มีบุคคลเป็นตัวเป็นตนอันไม่ผันแปรที่อยู่เบื้องหลังกระบวนการทางกาย และจิตทั้งหลายด้วยการกำหนดสติอย่างชัดเจน ความเห็นผิดนี้จะถูกทำลายลงทันที^{๑๒๓}

ความแตกต่างประการเดียวระหว่างอนัตตากับ อนิจจัง และทุกขัง ก็คือ การเห็นว่าการเกิดขึ้น และดับไปของสิ่งต่าง ๆ ไม่อาจบังคับบัญชาได้ และไม่สามารถเป็นไปตามความปรารถนา

^{๑๒๑} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๑๔๖-๑๕๗.

^{๑๒๒} พระกัมมัญฐานาจารย์ อู บัณฑิตาภิวงสะ, รู้แจ้งในชาตินี้, หน้า ๒๙๑-๒๙๒.

^{๑๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๒-๒๙๓.

ของผู้ใดได้สภาวะธรรมทางกาย และทางจิตทุกประเภท ที่เกิดขึ้นในตัวเราผ่านมา และผ่านไปเอง ตามกฎธรรมชาติซึ่งเราไม่อาจควบคุมได้

การกำหนด อนิจจลักษณะ โดยการพิจารณาความไม่เที่ยง เรียกว่า อนิจจานุปัสสนา มีคำอธิบายในการกำหนด การเห็นไตรลักษณ์แบบพิสดารมีดังนี้

๑) การกำหนดอนิจจลักษณะ^{๑๒๔} มีลักษณะ ๔ ประการ คือ

(๑) การกำหนดการเกิดดับ โดยกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันขณะ ย่อมรู้เห็นได้ว่า สภาวะต่าง ๆ มีการเกิดขึ้นแล้วดับไป เช่น สภาวะท้องพองที่ปรากฏขึ้น ดำเนินไปชั่วขณะ แล้ว สภาวะท้องพองก็หายดับไป จึงรู้ได้ว่า รูปทั้งหมดในปัจจุบันเมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปในอดีต มิได้ปรากฏในปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาพเกิดขึ้นแล้วก็ดับสลายไป

(๒) การกำหนดการเปลี่ยนแปลง โดยกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันขณะ ย่อมรู้เห็นได้ว่า สภาวะต่าง ๆ มีการเปลี่ยนแปลงไป เช่น สภาวะท้องพองที่ปรากฏขึ้น ดำเนินไปชั่วขณะ แล้วจึงหายไป จากนั้นก็เกิดสภาวะท้องยุบ จึงรู้ได้ว่า รูปทั้งหมดในอดีตย่อมดับไปเหมือน รูปที่กำหนดรู้ในปัจจุบัน ไม่มีรูปอย่างใดอย่างหนึ่งในอดีตจะดำรงอยู่จนถึงปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้ จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาพเปลี่ยนแปลงเสื่อมสิ้นสลายไป

(๓) การกำหนดการตั้งอยู่ชั่วขณะ โดยกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันขณะ ย่อมรู้เห็นได้ว่า สภาวะต่าง ๆ มีการเกิดขึ้นเพียงชั่วขณะแล้วก็ดับไป เช่น สภาวะท้องพองที่ปรากฏขึ้น ดำเนินไปชั่วขณะ แล้วจึงเกิดสภาวะท้องยุบเข้ามา จึงรู้ได้ว่า รูปทั้งหมดในอนาคต มีสภาพไม่เที่ยง เหมือนรูปในปัจจุบัน เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปในอนาคตมิได้ปรากฏในขณะอื่น ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาพตั้งอยู่เพียงชั่วขณะแล้วเสื่อมสิ้นสลายไป

(๔) การกำหนดความขัดแย้งต่อความเที่ยง โดยกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันขณะ ย่อมรู้เห็นได้ว่า สภาวะต่าง ๆ มีความขัดแย้งต่อความเที่ยง เช่น สภาวะท้องพองที่ปรากฏขึ้นแล้ว หดสิ้นไปในขณะนั้น ๆ จึงรู้ได้ว่า รูปทั้งหมดดับไปในปัจจุบันแล้ว มิได้ ดำรงไปถึงภพอื่น ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาพเสื่อมสิ้นสลายไปซึ่งขัดแย้งต่อความเที่ยง

^{๑๒๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๐๐/๔๖.

๒) การกำหนดทุกขลักษณะ^{๑๒๕} มีลักษณะ ๔ ประการ คือ

(๑) การกำหนดความบีบคั้น โดยกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันขณะย่อมรู้เห็นได้ว่า รูปนามนี้น่ากลัว เป็นทุกข์เพราะถูกบีบคั้นโดยความเกิดดับ

(๒) การกำหนดความทนได้ยาก โดยกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันขณะย่อมรู้เห็นได้ว่า รูปนามนี้น่ากลัว เป็นทุกข์ เพราะขณะแห่งความตายปรากฏในทุกขณะที่รูปนามเก่าดับไป แล้วรูปนามใหม่ยังไม่เกิดขึ้น ไม่มีเวลาใดที่จะมั่นใจได้ว่าจะไม่ตาย นอกจากนั้น ในเวลาที่รู้สึกถึงทุกขเวทนาที่ทนได้ยาก จึงรู้ได้ว่ารูปนามนี้เป็นกองทุกข์ มิใช่สุขถาวรตามที่ตนต้องการ

(๓) การกำหนดความรองรับความทุกข์ โดยกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันขณะ ย่อมรู้เห็นได้ว่า รูปนามนี้น่ากลัว เป็นทุกข์ เพราะถูกบีบคั้น จนทนได้ยาก จึงเป็นที่ตั้งรองรับ ของความทุกข์

(๔) การกำหนดความขัดแย้งต่อความสุข โดยกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันขณะ ย่อมรู้เห็นได้ว่า รูปปัจจุบันเป็นทุกข์ จึงรู้ได้ว่ารูปอดีต และรูปอนาคตว่าน่ากลัว ไม่ดีงาม เป็นทุกข์ เพราะถูกบีบคั้น โดยความเกิดดับหรือเพราะดับสูญอยู่เสมอเหมือนรูปปัจจุบัน จึงมีความขัดแย้งต่อความสุข

๓) การกำหนดอนัตตลักษณะ^{๑๒๖} มีลักษณะ ๔ ประการ คือ

(๑) การกำหนดความว่างเปล่า โดยกำหนดรู้เท่าทันในปัจจุบันขณะ จนเห็นความเกิดดับของรูปนาม ย่อมเข้าใจได้ว่า ไม่มีตัวตนของรูปนาม สภาวะต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเป็นเพียงความว่างเปล่า

(๒) การกำหนดความไร้ตัวตน โดยกำหนดรู้เท่าทันในปัจจุบันขณะจนเห็นความเกิดดับของรูปนาม ย่อมเข้าใจได้ว่า รูปนามนี้ไม่มีตัวตนจริง มีเพียงรูปนามที่เกิดดับไม่ขาดช่วงเท่านั้น เพราะว่าพบแต่เพียงรูปนามในปัจจุบันโดยไม่พบเห็นสิ่งที่เป็นตัวตน

(๓) การกำหนดความไม่อยู่ในบังคับบัญชา โดยกำหนดรู้เท่าทันในปัจจุบันขณะ จนเห็นความเกิดดับของรูปนาม ย่อมเข้าใจได้ว่า สภาวะต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเป็นไปตามเหตุปัจจัยแล้วดับไปไม่ขาดช่วง ย่อมเข้าใจได้ว่า รูปเหล่านี้เกิดตามเหตุปัจจัย เมื่อมีเหตุปัจจัย ย่อมเกิดขึ้น เมื่อเหตุปัจจัยหมดสิ้นย่อมดับไป ไม่สามารถบังคับบัญชาได้

^{๑๒๕} คุรยละเอียดใน พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๘/๑๑๘.

^{๑๒๖} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๘/๑๑๘.

(๔) การกำหนดความขัดแย้งต่ออัตตา โดยกำหนดรู้เท่าทันในปัจจุบันขณะ จนเห็นความเกิดดับของรูปนาม ย่อมเข้าใจได้ว่า สภาวะต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเป็นเพียงรูปนามที่ไร้แก่นสาร ไม่มีตัวตนแต่อย่างใด ไม่สามารถดำเนินไปตามความต้องการของตนหรือจัดการทุกสิ่ง ในรูปที่เกิดดับอย่างนี้ ย่อมเข้าใจได้ว่า อัตตาตัวตนไม่มีในรูปโดยแท้

เพราะฉะนั้น อนิจจานุปัสสนา เป็นญาณที่เห็นความเกิดดับในขณะที่กำลังกำหนดรูปนามตามความเป็นจริงแล้วกำหนดว่าไม่เที่ยง โดยมีการแบ่งเป็น ๓ ประการ คือ (๑) อนิจจธรรมธรรมที่ไม่เที่ยง เพราะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป (๒) อนิจจลักษณะ ลักษณะความไม่เที่ยง เพราะเป็นอาการที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับทันทีแห่งกองขันธ์ ๕ ขันธ์ ๕ เหล่านั้นไม่มีความดำรงอยู่โดยความเป็นลักษณะที่เกิดขึ้น แต่ได้แตกดับไปโดยภังคขณะ (๓) อนิจจานุปัสสนา ญาณที่กำหนดรู้ว่าไม่เที่ยง

การพิจารณากำหนดรู้ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา ก็มีการละกิเลส ที่ยึดมั่นว่าเป็นสุข และเป็นอัตตตามลำดับโดยทำนองเดียวกัน เมื่อผู้เจริญภาวนาพิจารณาเห็นอารมณ์ โดยอนิจจลักษณะแล้วนำ อารมณ์นั้นมาพิจารณาอีกจะเห็นทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะด้วย ดังนั้น ในการดับกิเลสที่เกิดขึ้นเพราะความยึดมั่นถือมั่นว่า สุข มีตัวตน ถือได้ว่าดับเหมือนกับกิเลสที่ยึดมั่นถือมั่นว่าเที่ยงทุกประการ จะแตกต่างกันเฉพาะอนิจจลักษณะนั้น ผู้เจริญภาวนาสามารถเห็นได้ในอารมณ์ที่ประจักษ์โดยตรง ส่วนทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะเป็นลักษณะที่เห็นได้โดยอนุโลมเทียบเคียงกับอนิจจลักษณะที่ตนได้เห็นอย่างประจักษ์แล้ว นั่นเอง

อนิจจานุปัสสนานี้ ผู้เจริญภาวนาสามารถกำหนดจนเห็นอนิจจสัญญาแล้ว ความสำคัญผิดว่าเป็นสิ่งเที่ยงแท้ก็จะไม่ปรากฏ พิจารณาเห็นธรรมที่ไม่เที่ยง ย่อมเป็นความทุกข์ ทรมาน ไม่ใช่เป็นสิ่งที่น่าพึงพอใจ แต่เป็นสิ่งที่ใคร ๆ ไม่สามารถบังคับควบคุมให้อยู่ในอำนาจได้ ดังนี้ เป็นต้น

การเห็นทุกข์และอนัตตาด้วยการพิจารณาอย่างนี้ก็ถือได้ว่ารู้โดยประจักษ์แจ้งเช่นเดียวกัน ดังปรากฏความในพระบาลี ว่า

“พึงเจริญอนิจจสัญญาเพื่อถอนอัสมิมานะ ความถือตน ภิกษุทั้งหลาย อนัตตสัญญา ย่อมตั้งขึ้นแก่ผู้ที่เห็นอนิจจลักษณะ อนึ่ง ผู้ที่เห็นอนัตตลักษณะนั้นย่อม เข้าถึงการกำจัดถอนอัสมิมานะ และเข้าถึงพระนิพพานในทิวรรุธรรมได้แน่นอน”^{๑๒๗} ลักษณะทั้งอนิจจัง และทุกขัง จะปรากฏชัดอยู่ตลอดเวลาไม่ว่าพระพุทธรองค์จะเสด็จอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ส่วนอนัตตลักษณะนั้นจะปรากฏเป็นที่รู้จักก็เฉพาะในกาลที่อุบัติของพระพุทธรองค์เท่านั้น อนิจจลักษณะ และทุกขลักษณะที่เป็นตัวส่องให้เห็นอนัตตลักษณะ คือ วิสัยของวิปัสสนาญาณ เท่านั้น ที่จะกำหนดรู้ลักษณะที่เป็น

^{๑๒๗} อัง.นวก. (ไทย) ๒๓/๑/๔๒๘.

ปรมัตถ์อย่างแท้จริง การเจริญเฉพาะ สมถภาวนาไม่สามารถเห็นแจ้งในปรมัตถธรรม เพื่อการบรรลุธรรม
ดังนั้น ผู้เจริญภาวนาแม้ว่า ได้บรรลุสมาบัติในขั้นใดก็ตาม จะต้องเจริญวิปัสสนาเป็นลำดับ
ถัดไป การแยกชั้นแต่ละชั้นออกเป็นส่วน ๆ แยกเวทนาชั้นจะเป็นความสุข ความทุกข์ ความดีใจ
ความเสียใจ อภิภูฏารมณฺ์ อนิภูฏารมณฺ์ โทมนัส โสมนัส เกิดในทุกข์ไม่ว่าจะเป็นทุกข์อยู่ประจำหรือ
ทุกข์จรเข้ามา เมื่อจิตมีสิ่งใดเข้ามากระทบ ปัญญา แปลว่า รอบรู้ในกองสังขาร ไม่ติดในการปรุง
แต่ง ความทุกข์จึงไม่เกิดขึ้น การพิจารณากำหนดรู้^{๑๒๘} คือ การกำหนดรู้ด้วยอนิจจานุปัสสนา

การพิจารณากำหนดรู้ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา ก็มีการละกิเลสที่ยึดมั่นว่า
เป็นสุข และเป็นอัตตานั้น เมื่อผู้เจริญภาวนาพิจารณาเห็นอารมณ์โดยอนิจจลักษณะแล้วนำอารมณ์
นั้นมาพิจารณาอีกจะเห็นทุกขลักษณะ^{๑๒๘} เห็นความสำคัญผิดในอารมณ์เป็นสุข สุขสัญญา

วิปัสสนา รวมทั้งสภาวะธรรมอื่น ๆ มี ทิฏฐิวิปัสสนา (ความเห็นผิดเพี้ยน) และ จิตวิปัสสนา
(ความเข้าใจผิดเพี้ยน) ตลอดถึงกุศล อกุศล และวิบาก ถูกทำให้แจ้ง และเมื่อพิจารณาอนัตต
ลักษณะ^{๑๒๙} ย่อมสามารถเห็นอารมณ์ตามที่เกิดขึ้นทางทวาร ๖ แตกต่างกันโดยขณะโดยสภาพกิจ
และอารมณ์ได้

ผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดรู้ธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ที่ละอย่างในแต่ละขณะ ๆ เป็น
ลักษณะเฉพาะเป็นอย่างไร แตกต่างกันโดยขณะ สภาพ กิจ และอารมณ์ เช่น ในขณะที่เห็น
อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ สามารถแยกอาการจะปรากฏเพียงอาการเห็นเท่านั้น ด้วยเพราะ
ฉนบัญญัติได้ถูกทำลายลงด้วยอำนาจของการกำหนดอารมณ์ตามความเป็นจริง ย่อมเกิดความ
เข้าใจได้อย่างถูกต้องว่าธรรมแต่ละอย่างล้วนทำหน้าที่เฉพาะของตน ๆ อาการอยากเห็นไม่สามารถ
ทำหน้าที่เห็นได้ และการเห็นไม่สามารถยังกิจ คือ อาการอยากให้สำเร็จได้ เป็นต้น เป็นเหตุให้
อนัตตลักษณะปรากฏขึ้นเองจากการปฏิบัติส่งผลให้ผู้ปฏิบัติบรรลุอนัตตานุปัสสนาญาณ^{๑๓๐} เกิด
ญาณปัญญาสามารถรู้แจ้งว่าไม่มีอัตตาตัวตนซึ่งเป็นผู้สามารถดูได้ เห็นได้ พิจารณาได้ รู้ได้ ตาม
ความต้องการ มีเพียงเฉพาะแต่ สภาวะธรรมที่เกิดขึ้น เมื่อมีเหตุปัจจัยอันเหมาะสมเท่านั้น

ในขณะที่นักปฏิบัติกำหนดนามรูปซึ่งเป็นอารมณ์ที่เกิดขึ้นทางทวาร ๖ ตามสภาพความ
เป็นจริงในขณะนั้น ไม่ว่าจะด้วยการเห็นอาการที่ถูกความเกิด ความดับเบียดเบียน อยู่ก็ดี อาการ

^{๑๒๘} พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (มหาสีสยาตอ), **หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน (ภาคปฏิบัติ)**,
แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ไทยรายวัน การพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๓๔๕-๓๔๙.

^{๑๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๐-๓๖๑.

^{๑๓๐} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๔/๓๕๖.

แปรปรวนแล้วแตกสลายไปก็ดีหรืออาการเจ็บปวดทางกาย และทางจิตอย่างรุนแรงความรู้สึกอย่างถ่องแท้ ว่าเป็นทุกข์ ย่อมเกิดขึ้น ซึ่งเรียกว่าปัจจัยทุกขานุปัสสนา หมายถึง ญาณที่รู้แจ้งทุกข์ประจักษ์

ในขณะที่นักปฏิบัติกำหนดรูปรูปนามตามลักษณะ สภาวะที่เป็นจริงอยู่ จะเห็นว่า รูปนามนี้ไม่เป็นไปตามที่ตนต้องการ ด้วยเหตุนี้จึงมีความรู้ความเข้าใจอย่างถ่องแท้ว่า รูปนามนี้มีใช่อัตตาตัวตนของเรา เป็นเพียงสภาวะธรรมที่มีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา การพิจารณากำหนดรู้อย่างนี้ เรียกว่าอนัตตานุปัสสนา

ดังนั้น ในการดับกิเลสที่เกิดขึ้น เพราะความยึดมั่นถือมั่นว่า สุข มีตัวตน จึงถือได้ว่าดับเหมือนกับกิเลสที่ยึดมั่นถือมั่นว่าเพียงทุกประการ จะแตกต่างกันเฉพาะอนิจจลักษณะนั้น ผู้เจริญภาวนาสามารถเห็นได้ในอารมณ์ที่ประจักษ์โดยตรง ส่วนทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ เป็นลักษณะที่เห็นได้โดยอนุโลมเทียบเคียงกับอนิจจลักษณะที่ตนได้เห็นอย่างประจักษ์แล้ว นั่นเอง

อนิจจานุปัสสนานี้ ผู้เจริญภาวนาสามารถกำหนดจนเห็นอนิจจสัญญาแล้วความสำคัญผิดว่าเป็นสิ่งเที่ยงแท้ก็จะไม่ปรากฏ พิจารณาเห็นธรรมที่ไม่เที่ยงย่อมเป็นความทุกข์ทรมานไม่ใช่เป็นสิ่งที่น่าพึงพอใจ แต่เป็นสิ่งที่ใคร ๆ ไม่สามารถบังคับควบคุมให้อยู่ในอำนาจได้ ดังนี้ เป็นต้น การเห็นทุกข์ และอนัตตาดูด้วยการพิจารณาอย่างนี้ก็ถือได้ว่ารู้โดยประจักษ์แจ้งเช่นเดียวกัน

การกำหนดลักษณะรูปรูปนาม คือ การพิจารณาเห็นลักษณะสภาวะธรรมทั้งปวงที่เป็นไปในกระแสรูปรูปนามตามความเป็นจริง ได้แก่ การเห็นความเกิดดับของไตรลักษณ์ คือ ๑) อนิจจลักษณะ คือ การพิจารณาถึงความไม่เที่ยงเรียกว่า อนิจจานุปัสสนา ๒) ทุกขลักษณะ คือ การพิจารณาว่าเป็นทุกข์เรียกว่า ทุกขานุปัสสนา ๓) อนัตตลักษณะ คือ การพิจารณาว่าไม่ใช่ตัวตน เรียกว่าอนัตตานุปัสสนา การกำหนดรูปรูปนามในการเจริญธรรมนั้น สิ่งที่เป็นปฏิปักษ์ คือ สันตติปิดบังอนิจจัง อิริยาบถปิดบังทุกขัง และขณสัญญาปิดบังอนัตตา การเจริญธรรม ๔ นั้น เป็นไปเพื่อละวิปลาส ๔ ด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ คือ สุขวิปลาส ละด้วยกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สุขวิปลาส ละด้วยเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน นิจจวิปลาส ละด้วยจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และอัตตวิปลาส ละด้วยธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ด้วยการกำหนดรู้อารมณ์ตามความเป็นจริงโดย ความเป็นไตรลักษณ์ คือ การกำหนดรู้ออนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะจนเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นว่ารูปนามไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตนใด ๆ จนถอนความยึดมั่นสิ้นอาสวะทั้งหลายได้ในที่สุด

๓.๖ สรุปท้ายบท

จากการศึกษาการพบว่า วิปัสสนา คือการเห็นประจักษ์แจ้งในไตรลักษณ์ ของรูปนาม สามารถเข้าถึงสภาวะความ เกิด ดับ สงบเย็น (นิพพาน) ได้อย่างถาวร การเจริญวิปัสสนาภาวนาใน พุทธศาสนา มี ๔ แบบ มีแนวทางหลักอยู่ ๒ แนวทาง คือ แนวทางแห่งสมถยานิก และ แนวทาง แห่งวิปัสสนายิก

การเจริญวิปัสสนาในฉานสูตรนี้ อันมีสมถภาวนาเป็นบาทฐานจะสอดคล้องกับ สมถยานิก ฌานที่ได้จากการเจริญสมาธิอยู่ในระดับอัปนาสมาธิ แล้วนำฌานมาเป็นบาทฐานยกขึ้นสู่วิปัสสนา ซึ่งเป็นกรเจริญวิปัสสนาที่สอดคล้องกันกับงานวิจัยนี้

ดังนั้น ผู้ที่ปรารถนาจะบรรลุธรรม ควรเจริญฌานขั้นใดขั้นหนึ่งในฌาน ๔ โดยเลือกใช้ อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งจาก กรรมฐาน ๔๐ กอง แล้วใช้อารมณ์กรรมฐานดำเนินจนเข้าถึงฌานแล้วก็ ปฏิบัติให้คล่องแคล่วแล้ว จึงใช้ฌานเป็นบาทในการเจริญวิปัสสนาต่อ ส่วนมากการกำหนดรู้องค์ ฌานของผู้เจริญสมถภาวนาแล้วทำสมถะให้เป็นบาทของวิปัสสนา มักกำหนดรู้รูปนามในองค์ฌาน เป็นอารมณ์ เช่น ปิติ สุข เป็นธรรมชาติที่ปรากฏชัด แม้ในขณะที่ออกจากฌานแล้ว ส่วนผู้ที่ไม่อาจ เพียร ปฏิบัติจนบรรลุฌานได้ ก็ควรพยายามปฏิบัติให้บรรลุอุปปจารสมาธิเป็นอย่างน้อยเมื่อบุคคล ปรารถนาจะกระทำความเพียร เพื่ออบรม คຸມครอง รักษาจิต โดยสำรวจระวังไว้ดีแล้ว เป็นไปเพื่อ ประโยชน์อย่างใหญ่หลวง และนำความสุขมาให้ แล้วดำเนินไปตามลำดับตั้งแต่สติปัฏฐาน ๔ สัมมปทาน ๔ จิตตวิบาท สมานินทรีย์ สมาธิพละ สมาธิสัมโพชฌงค์ สัมมาสมาธิเข้าสู่อริยมรรค

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “ศึกษาศาสตร์การเจริญวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในฉานสูตร” มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาเนื้อหาสาระสำคัญในฉานสูตร และ ๒) เพื่อศึกษาหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในฉานสูตร โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เรียบเรียงข้อมูล ตรวจสอบ ความถูกต้องเนื้อหา โดยผู้เชี่ยวชาญบรรยายเชิงพรรณนา

๔.๑ สรุปผลการวิจัย

๑) สาระสำคัญในฉานสูตร พบว่า

ฉานสูตรเป็นพระสูตรที่มีเนื้อความแสดงถึง บุคคลผู้มีศรัทธาความเชื่อถือที่ประกอบด้วยเหตุผล มีศีล เป็นข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงาม เป็นพหูสูตได้ยินได้ฟังมามาก สามารถกล่าวสอนธรรมแก่พุทธบริษัททั้งหลายได้ ด้วยความไม่เก้อเขินองอาจ กล่าวแสดงธรรม เป็นผู้ทรงวินัย อยู่ป่าเป็นวัตรและอยู่ในเสนาสนะอันสงัด ได้ฉาน ๔ อันมีในจิตซึ่งซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนา ทำให้แจ่มแจ้งโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยองค์ธรรม ๑๐ ประการนี้ ชื่อว่าเป็นผู้ก่อให้เกิดความเลื่อมใสได้รอบด้าน กล่าวคือมีกายกรรม วจีกรรม ที่น่าเลื่อมใสและเป็นผู้บริสุทธิ์ด้วยอาการทั้งปวง

ดังนั้นผู้ที่ประกอบไปด้วยความเลื่อมใส จึงเป็นผู้ที่น่าศรัทธา น่าเคารพนับถือ เป็นสุปฏิปันโน เพราะประกอบด้วยองค์ธรรม ๑๐ ประการนี้ จะเห็นได้ว่าผู้ที่มีองค์ธรรมดังกล่าวจะเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา มีความเชื่อ อย่างมีเหตุผล เชื่อในปัญญาของพระพุทธเจ้า มีความเชื่อที่เกิดจากการบรรลุธรรม เชื่อในพระรัตนตรัย เกิดจากการปักใจ เมื่อมีความเชื่ออย่างนี้แล้ว จึงเป็นศรัทธาในการที่จะประกอบกุศลกรรม เลื่อมใสในสิ่งดีงาม จึงนำไปสู่การสำรวมระวัง คือ ศีล เป็นสิ่งไม่มีโทษ มีความบริสุทธิ์เป็นบาทฐานต่อการเจริญวิปัสสนาภาวนา มีการสำรวมระวังในอินทรีย์ ๖ ทั้งหลาย คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อ กาย วาจา ใจสงบ ทำให้จิตใจสงบได้ง่ายเหมาะแก่การ

ทำสมาธิ เมื่อเจริญสมาธิมากแล้ว จึงเกิดฌาน ซึ่งเป็นผลจากสมาธิที่ตั้งมั่น ไม่ซัดส่าย ย่อมระงับใน
อกุศลกรรมทั้งหลาย มีนิวรณ์ ๕ เป็นต้น แล้วมาพิจารณาถึงองค์ฌานโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง
อนัตตา มีอาการที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา โดยการถอยเข้า ถอย
ออกจากฌาน เห็นความเปลี่ยนแปลง เห็นว่าองค์ธรรมในฌานเป็นเพียงรูปรูปนาม เห็นพระไตรลักษณ์
จนสามารถหลุดพ้นจากกิเลสได้

๒) การเจริญวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในฌานสูตร พบว่า

การที่จะบรรลุวิมุตติและวิมุตติญาณทัสนะในฌานสูตร จะต้องผ่านการเจริญวิปัสสนา
กรรมฐาน ตามแนวสติปัฏฐาน ๔ เป็นกระบวนการก่อให้เกิดปัญญา แบ่งเป็น ๒ แนวทาง ได้แก่
แนวทางสมถยานิก มีสมถะนำหน้า วิปัสสนาตามหลัง และแนวทางวิปัสสนายานิก มีวิปัสสนา
นำหน้า สมถตามหลัง

เพราะฌานเป็นผลที่เกิดจากการเจริญสมาธิจนจิตตั้งมั่นแน่วแน่เป็นอุปปจารสมาธิ
อัปนาสมาธิ อัปนาฌาน บรรลุถึง ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน เป็นต้น โดยเลือก
กรรมฐานกองใดกองหนึ่งจาก ๔๐ กอง จนมีความชำนาญเข้าออกจากฌานจนเป็นวสี แล้วยก
อารมณ์ขึ้นสู่วิปัสสนาด้วยการกำหนด และพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ความไม่คงที่
แปรปรวนของขันธ ๕ หรือรูปนาม จนเกิดปัญญาญาณ คลายความยึดมั่นถือมั่นในขันธ ๕ จะเห็น
ได้ว่าการเจริญวิปัสสนาในงานวิจัยเล่มนี้ได้เริ่มต้นจากสมาธิก่อนจนเป็นฌานแล้วค่อยยกขึ้นสู่
วิปัสสนาจึงมีความสอดคล้องกับการเจริญวิปัสสนาแบบ สมถยานิกเป็นการเจริญวิปัสสนาโดยมี
สมถะนำหน้า แล้วเจริญวิปัสสนาตามหลัง

ผู้ที่เจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ย่อมได้รับผลจากกระบวนการเจริญปัญญา
จะรู้สึกรู้ว่าความโกรธได้หายไป ความหม่นหมองวิตกกังวลก็หายไป ความเศร้าท้อแท้ก็หายไป ความ
วิตกกังวลไม่สบายใจได้หายไป ความเห็นแก่ตัว โลภะ โทสะ โมหะพิชชารายทั้ง ๓ ก็หายไป อวิชชา
ความไม่รู้ที่ปิดกั้นปุถุชนทั้งหลายก็ได้สูญสิ้นไป จิตใจก็บริสุทธิ์จากกิเลสเครื่องเศร้าหมอง การเข้า
เจริญวิปัสสนาจึงถือว่าเป็นสิ่งสำคัญในชีวิต เหมือนกับบุคคลผู้ถูกไฟไหม้บนศรีษะ สิ่งแรกที่เขาต้อง
ทำคือดับไฟ หรือเสมือนกับบุคคลผู้ถูกลูกธนูปักที่อกอยู่ สิ่งสำคัญอันดับแรกของเขาคือถอนลูกธนู
ออก ชีวิตสัตว์ทั้งหลายเช่นเดียวกัน สิ่งสำคัญที่สุดคือ การปฏิบัติธรรม เพราะหลักปฏิบัติตามแนว
สติปัฏฐานสูตรเป็นวิธีการปฏิบัติที่มุ่งให้ได้รับผลของการดับทุกข์ มองเห็นตามความเป็นจริง ว่า
เป็นไปตามกฎไตรลักษณ์ จิตปล่อยวาง หลุดพ้นจากกิเลส การหลุดพ้นจากกิเลสก็มี ๔ แบบ คือ
หลุดพ้นชั่วคราว หลุดพ้นด้วยการสะกดไว้ หลุดพ้นอย่างเด็ดขาด และหลุดพ้นอย่างยั่งยืน ไม่
กลับมาอีก ฉะนั้นผู้ปฏิบัติธรรมที่ประสบความสำเร็จจะต้องบรรลุวิมุตติและวิมุตติญาณทัสนะ

ขั้นสูงสุดเข้าถึงมรรค ถึงผล ถึงพระนิพพาน บรรลุความเป็นอริยบุคคล คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี อนาคามี พระอรหันต์ จนประหารกิเลส ให้ตัดขาดลงได้ ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก แต่ถึงกระนั้น ผู้ที่ยังไม่บรรลุถึงความเป็นพระอรหันต์ ก็จะมีปัญญาประคับประคองตนเองให้พ้นจากกิเลส โสภะ โทสะ โมหะ ส่งผลให้สามารถปิดอบายภูมิได้ เกิดอีก ๗ ขาติเท่านั้นไม่ต้องมาเกิดอีก

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

๑) ข้อเสนอแนะในเชิงนโยบาย

องค์กรที่จัดการศึกษาเกี่ยวกับทางพระพุทธศาสนา เช่น มหาวิทยาลัยสงฆ์ สำนักงานแม่กองบาลีสนามหลวง สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง องค์กรภาครัฐบาลและเอกชนอื่น ๆ ควรจัดให้มีการศึกษาเนื้อหาและหลักธรรมพระสูตร ในลักษณะเชิงวิเคราะห์ห้องธรรม เพราะสังคมทุกวันนี้เต็มไปด้วยความวุ่นวาย ขาดศีลธรรม ขาดสติและปัญญาในการแก้ไขปัญหาในชีวิต มีความเห็นที่ผิด ๆ ดังนั้นองค์กรจึงควรนำองค์ความรู้และกำหนดเป็นนโยบายเพื่อการศึกษาเชิงวิเคราะห์เพื่อให้เห็นองค์ธรรมแห่งวิปัสสนาอันเป็นตัวปัญญาเป็นหลักธรรมที่ปรากฏในพระพุทธศาสนานั้น วิปัสสนาปัญญานี้ย่อมเป็นไปเพื่อสัมมาทิฐิเมื่อความเห็นที่ถูกตรงแล้วย่อมดำเนินไปเพื่อความพ้นทุกข์และเป็นไปเพื่อพระนิพพาน

๒) ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

จากการศึกษาวิจัย เรื่อง ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในฉานสูตร ผู้วิจัยพบว่า ยังมีข้อจำกัดในการศึกษาหลาย ๆ ประเด็น เช่น การศึกษาหลักธรรมในพระสูตรอื่น ๆ หรือการนำเนื้อหาหลักธรรมเชื่อมโยงงานวิจัยเชิงปริมาณและคุณภาพ ดังนั้นหากมีเรื่องศึกษาในประเด็นเดียวกันนี้ ควรศึกษาในประเด็นรายละเอียดของหลักธรรมต่าง ๆ คือ

(๑) ศึกษาเปรียบเทียบเนื้อหาหลักธรรมในสมาธิภาวนาสสูตรกับการนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันให้เกิดประโยชน์ในสังคมเยาวชนและผู้สูงอายุต่อไปได้

(๒) ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างอารมณ์ของฉานและอารมณ์ของญาณ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาไตรปิฎก ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. พระไตรปิฎกอรรถกถาภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

_____. ฎีกาปกรณ์เสสภาษาบาลี ฉบับจุฬามหาฎีกา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. ปกรณ์เสสภาษาไทย ฉบับจุฬาปกรณ์เสส. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

ธนิต อยู่โพธิ์. วิปัสสนานิยม. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระกัมมัฏฐานาจารย์ อู บัณฑิตาภิวงษะ. รู้แจ้งในชาตินี้. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสีหิ, ป.ธ.๙). วิปัสสนากรรมฐาน. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๓๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๘.

_____. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๒๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖.

พระพุทธโฆษาจารย์. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.

- พระภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุฐานาจารย์ ดร. **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา ฉบับพิมพ์รวมเล่มใน ๑๐๐ ปี อัครมหาภิกษุฐานาจารย์**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัดมหาชน, ๒๕๕๔.
- พระภavanaพิศาลเมธี วิ (ประเสริฐ มนต์เสวี). **วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนในพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗.
- พระมหาสมปอง มุทีโต แปลและเรียบเรียง. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงษ์พริ้นติ้ง, ๒๕๔๗.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจารย์. **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน**. พระคันธसारากิจฉบับแปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙.
- _____ . **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**. นนทบุรี: บริษัทไทยร่มเกล้า จำกัด, ๒๕๔๘.
- _____ . **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**. แปลโดย พระคันธसारากิจ. กรุงเทพมหานคร หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.
- _____ . **หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน (ภาคปฏิบัติ)**. แปลโดย จำรูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: หจก. ไทยรายวัน การพิมพ์, ๒๕๔๖.
- พระอนรรุทระ และ พระญาณธชะ. **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถที่ปณี**. แปลโดย พระคันธसारากิจ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖.
- พคิน อินทรวงศ์. **สมณะเท้าขาว วิปัสสนาเท้าซ้าย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๕.
- รศ.ดร.สุจิตรา อ่อนค้อม. **การฝึกสมาธิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๕๓.
- ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท นานมีบุ๊คส์ จำกัด, ๒๕๔๖.
- ศรีศากยโศภ. **กรรมฐานและฌานสมาบัติ**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๕๓.
- _____ . **หลักการฝึกสมาธิภาวนา ตามรอยพระพุทธองค์**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท อินเทอร์เน็ตพริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๔๘. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๖๐.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ตรวจชำระ. **อานาปานสติภาวนา ลำดับการบรรลุธรรมของพระพุทธเจ้า**. พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี) รวบรวมและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

_____ . **อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่ง พระอริยเจ้า**. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔.

(๒) วิทยานิพนธ์:

BHIKKHU VARAMONKKALO. “ศึกษาการยกอารมณ์ขึ้นสู่วิปัสสนาของผู้ปฏิบัติธรรมแบบสมถปุพพังคมนัย”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

นางสาวศุภากร วัจจุตติกัญญา. “ศึกษาลักษณะอุปนิชฌานในการเจริญวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

พระคณิน โสทร (เมืองเกิด). “ศึกษาการพัฒนาปัญญาเพื่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

พระมหานิรัญ ชิตมาโร (บำเรอสงค์). “ศึกษาพุทธวิธีการสอนวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖).

พระสัจจวัฒน์ วชิรณาโณ (ฉัตรไทยแสง). “ศึกษาการปฏิบัติกรรมฐานแบบสมถปุพพังคมนัยตามคำสอนของพระธรรมสิงหบุราจารย์ (จรัญ จิตมโณ)”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

ภาคผนวก

ภาคผนวก (ก)

ฉานสูตร

จากพระไตรปิฎก ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาทศปิฎก สุตตนต์ปิฎก สัมมัตตนิกาเย
อังคุตตรนิกายสส ทสกนิปาตปาลี
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเอน ปกาสิตา
อนุสรณีย์ พุทธวสเส ๒๕๐๐

ปณณาสก]

๓. ขานีสถังวคค ๘. ฌานสุคค

๘

๘. ฌานสุคค

[๘] สทฺโฆ ภิกฺขเว ภิกฺขุ โหติ โน ๑ สัตถวา, เหวํ โส เตนฺจฺเคน อปริပ္ฺปิโร โหติ. เตนํ ทํ องฺคํ ปริပ္ฺเปตพฺพํ “กัณฺโฑทํ สทฺโฆ อตฺถํ สัตถวา ๑”ติ. ยโต ๑ โฆ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สทฺโฆ ๑ โหติ สัตถวา ๑, เหวํ โส เตนฺจฺเคน ปริပ္ฺปิโร โหติ.

สทฺโฆ ๑ ภิกฺขเว ภิกฺขุ โหติ สัตถวา ๑, โน ๑ พหุสฺสโต ๑ เป ๑ พหุสฺสโต ๑ โน ๑ ชมฺมกถิโก. ชมฺมกถิโก ๑ โน ๑ ปริสํวจโร. ปริสํวจโร ๑ โน ๑ วิสํวโร ๑ ปริสํวโร ชมฺมํ เทเสติ. โน ๑ วินยชโร. วินยชโร ๑ โน ๑ อารชฺชโย ปนฺตเสนาสโน. อารชฺชโย ๑ ปนฺตเสนาสโน, โน ๑ จตฺตุนํ ฌานานํ อภิเจตฺติกานํ ทิวฺชชมฺมสฺสชิวหารานํ นิกามตถาภี โหติ อภิจฺจตถาภี อกตฺตริตถาภี. จตฺตุนนฺจ ฌานานํ อภิเจตฺติกานํ ทิวฺชชมฺมสฺสชิวหารานํ นิกามตถาภี โหติ อภิจฺจตถาภี อกตฺตริตถาภี โน ๑ ชาตฺถวณํ ชยา อนาสวํ เจโตวิมฺุตฺติํ ปณฺณาวิมฺุตฺติํ ทิวฺชเชว ชมฺเม ตยํ อภิชฺชเวา สจฺจตฺตคฺคา อุตฺตมฺปชฺช วิหริติ, เหวํ โส เตนฺจฺเคน อปริပ္ฺปิโร โหติ. เตนํ ทํ องฺคํ ปริပ္ฺเปตพฺพํ “กัณฺโฑทํ สทฺโฆ ๑ อตฺถํ สัตถวา ๑ พหุสฺสโต ๑ ชมฺมกถิโก ๑ ปริสํวจโร ๑ วิสํวโร ๑ ปริสํวโร ชมฺมํ เทเสยฺยํ, วินยชโร ๑ อารชฺชโย ๑ ปนฺตเสนาสโน, จตฺตุนนฺจ ฌานานํ อภิเจตฺติกานํ ทิวฺชชมฺมสฺสชิวหารานํ นิกามตถาภี อตฺถํ อภิจฺจตถาภี อกตฺตริตถาภี, ชาตฺถวณนฺจ ชยา อนาสวํ เจโตวิมฺุตฺติํ ปณฺณาวิมฺุตฺติํ ทิวฺชเชว ชมฺเม ตยํ อภิชฺชเวา สจฺจตฺตคฺคา อุตฺตมฺปชฺช วิหเรยฺยนฺ”ติ.

ยโต ๑ โฆ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สทฺโฆ ๑ โหติ สัตถวา ๑ พหุสฺสโต ๑ ชมฺมกถิโก ๑ ปริสํวจโร ๑ วิสํวโร ๑ ปริสํวโร ชมฺมํ เทเสติ, วินยชโร ๑ อารชฺชโย ๑ ปนฺตเสนาสโน, จตฺตุนนฺจ ฌานานํ อภิเจตฺติกานํ ทิวฺชชมฺมสฺสชิวหารานํ นิกามตถาภี โหติ อภิจฺจตถาภี อกตฺตริตถาภี, ชาตฺถวณนฺจ ชยา อนาสวํ เจโตวิมฺุตฺติํ ปณฺณาวิมฺุตฺติํ ทิวฺชเชว ชมฺเม ตยํ อภิชฺชเวา สจฺจตฺตคฺคา อุตฺตมฺปชฺช วิหริติ. เหวํ โส เตนฺจฺเคน อปริပ္ฺปิโร โหติ. อิมเหิ โฆ ภิกฺขเว ทสฺสี ชมฺเมเหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ สมนฺนคปาสาทิโก ๑ โหติ สทฺพพการปริပ္ฺปิโร จาคี. อจฺจมนํ.

ภาคผนวก (ข)

ฉานสูตร ภาษาไทย

จากพระไตรปิฎก ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
เฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ
พุทธศักราช ๒๕๓๙

๑๒ พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต [๑. ปฐม

ท่านพระอานนท์ถามว่า “ในสมัยนั้น ท่านสารีบุตรเป็นผู้มีสัญญาอย่างไร”

ท่านพระสารีบุตรตอบว่า “ผู้มีอายุ สัญญาอย่างหนึ่งเกิดขึ้นแก่ผมว่า ‘ความดับภพเป็นนิพพาน ความดับภพเป็นนิพพาน’ สัญญาอย่างหนึ่งดับไป ผู้มีอายุ สัญญาอย่างหนึ่งเกิดขึ้นแก่ผมว่า ‘ความดับภพเป็นนิพพาน ความดับภพเป็นนิพพาน’ สัญญาอย่างหนึ่งดับไป เปรียบเหมือนเมื่อไฟมีเชื้อกำลังไหม้อยู่ เปลวไฟอย่างหนึ่งเกิดขึ้น เปลวไฟอย่างหนึ่งดับไปฉะนั้น ผู้มีอายุ ในสมัยนั้น ผมได้มีสัญญาว่า ‘ความดับภพเป็นนิพพาน’”

สาริปุตตสูตรที่ ๗ จบ

๘. ฌานสูตร

ว่าด้วยภิกษุผู้มีฌาน

[๘] พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีศรัทธา แต่ไม่มีศีลอย่างนี้ เธอเชื่อว่าเป็นผู้ไม่บริบูรณ์ด้วยองค์นั้น เธอพึงบำเพ็ญองค์นั้นให้บริบูรณ์ด้วยคิดว่า “ทางที่ดี เราควรเป็นผู้มีศรัทธา มีศีล” เมื่อใด ภิกษุเป็นผู้มีศรัทธา มีศีล เมื่อนั้น เธอจึงเชื่อว่าเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยองค์นั้นอย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีศรัทธาและมีศีล แต่ไม่เป็นพหูสูต ฯลฯ เป็นพหูสูตแต่ไม่เป็นธรรมกถึก^๑ เป็นธรรมกถึกแต่ไม่เข้าไปสู่บริษัท เข้าไปสู่บริษัทแต่ไม่แกลวกล้ำแสดงธรรมแก่บริษัท แกลวกล้ำแสดงธรรมแก่บริษัทแต่ไม่ทรงวินัย ทรงวินัยแต่ไม่อยู่ป่าเป็นวัตร และไม่อยู่ในเสนาสนะอันสงัด อยู่ป่าเป็นวัตร และอยู่ใน

^๑ ธรรมกถึก หมายถึงผู้กล่าวสอนธรรม ผู้แสดงธรรม หรือนักเทศน์ซึ่งจะต้องมีองค์ธรรม ๕ ประการ คือ (๑) แสดงธรรมไปโดยลำดับ (๒) แสดงอ้างเหตุผล (๓) แสดงธรรมอาศัยความเอ็นดู (๔) ไม่เพ่งอามิสแสดงธรรม (๕) แสดงธรรมไม่กระทบตนและผู้อื่น (อง.ปญจก. ๒๒/๑๕๙/๑๗๔)

เสนาสนะอันสังกัดแต่ไม่ได้ฌาน ๔ อันมีในจิตยิ่ง^๑ ซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนา ได้โดยยาก ได้โดยลำบาก ได้ฌาน ๔ อันมีในจิตยิ่ง ซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก แต่ไม่ได้ทำให้แจ่มเจโตวิมุตติ^๒ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน อย่างนี้ เธอชื่อว่าเป็นผู้ไม่บริบูรณ์ด้วยองค์นั้น เธอพึงบำเพ็ญองค์นั้นให้บริบูรณ์ด้วยคิดว่า “ทางที่ดี เราควรเป็นผู้มีศรัทธา มีศีล เป็นพหูสูต เป็นธรรมกถึก เข้าไปสู่บริษัท แกล้วกล้าแสดงธรรมแก่บริษัท ทรงวินัย อยู่ป่าเป็นวัตร และอยู่ในเสนาสนะอันสังกัด ได้ฌาน ๔ อันมีในจิตยิ่งซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก และทำให้แจ่มเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน”

เมื่อใด ภิกษุเป็นผู้มีศรัทธา ๑ มีศีล ๑ เป็นพหูสูต ๑ เป็นธรรมกถึก ๑ เข้าไปสู่บริษัท ๑ แกล้วกล้าแสดงธรรมแก่บริษัท ๑ ทรงวินัย ๑ อยู่ป่าเป็นวัตร และอยู่ในเสนาสนะอันสังกัด ๑ ได้ฌาน ๔ อันมีในจิตยิ่งซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก ๑ ทำให้แจ่มเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ๑ เมื่อนั้น เธอจึงชื่อว่าเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยองค์นั้น อย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการนี้แล จึงชื่อว่าเป็นผู้ก่อให้เกิดความเลื่อมใสได้รอบด้าน^๔ และเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง

ฌานสูตรที่ ๘ จบ

^๑ **มีในจิตยิ่ง** (อภิเจตสิก) ในที่นี้หมายถึงอุปจารสมาธิ (ม.ม.อ. ๑/๖๖/๑๗๓)

^๒ **เจโตวิมุตติ** หมายถึงความหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจการฝึกจิต ซึ่งเป็นผลแห่งสมาธิ (อภ.ทุก.อ. ๒/๘๘/๖๒)

^๓ **ปัญญาวิมุตติ** หมายถึงความหลุดพ้นจากกิเลสด้วยการกำจัดอวิชชาได้ ซึ่งเป็นผลแห่งปัญญา (อภ.ทุก.อ. ๒/๘๘/๖๒)

^๔ **ก่อให้เกิดความเลื่อมใสได้รอบด้าน** หมายถึงมีกายกรรม วาจกรรมที่นำเลื่อมใส (อภ.ทสก.อ. ๓/๘/๓๑๙)

ภาคผนวก (ค)

ฉานสูตรวิณณา อรรถกถาภาษาไทย

จากพระสุตตันตปิฎก ฉบับมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๕๓

ความระงับสังขารทั้งปวง (ยทฺธิ สหฺพสฺสงฺขารสมฺโม) ความว่า เมื่อภิกษุหนึ่งเข้า
อัปนาสมาธิว่า “นิพพาน นิพพาน” จิตตูปบาทย่อมเป็นไปแมตตลอดทั้งวันว่า
“นิพพาน นิพพาน” เท่านั้น ก็คำนี้ทั้งหมด ท่านกล่าวหมายถึงสมาธิในผลสมาบัติ

๗. สารีปุตตสูตรว่าด้วยพระสารีบุตรตอบปัญหาพระอานนท์

พรรณนาพระสูตรว่าด้วยพระสารีบุตรตอบปัญหาพระอานนท์

[๗] ในพระสูตรที่ ๗ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **ผู้มีอายุ**
ในสมัยนั้น **ผมได้มีสัญญา (สญฺญี น ปนาหํ อวฺโส ตสมฺมิ สมเย อโหสฺสี)**
ความว่า ท่านผู้มีอายุ ในสมัยนั้น กระผมได้มีสัญญาด้วยสัญญาในผลสมาบัติ
นี้ว่า “ความดับภพเป็นพระนิพพาน” ท่านกล่าวถึงปัจเจกชนญาณไว้ว่า “นี่ชื่อว่า
เป็นสัจจิตตกสมาบัติ”

๘. ฌานสูตรว่าด้วยภิกษุผู้มีฌาน

พรรณนาพระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้มีฌาน

[๘] ในพระสูตรที่ ๘ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **เป็นผู้ก่อ**
ให้เกิดความเลื่อมใสรอบด้าน (สมนฺตปาสาทิก) ความว่า ชื่อว่าเป็นผู้ก่อให้เกิด
ความเลื่อมใสโดยรอบด้าน เพราะจะนำกายกรรมเป็นต้นอันจะนำความเลื่อมใสมา
ให้เท่านั้น คำว่า **เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง (สหฺพาลงฺการปฺปฏิบุโร)** ได้แก่
เป็นผู้เต็มบริบูรณ์ด้วยเหตุทุกอย่าง

๙. สันตวิโมกขสูตรว่าด้วยสันตวิโมกข์

พรรณนาพระสูตรว่าด้วยสันตวิโมกข์

[๙] ในพระสูตรที่ ๙ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **สันตะ**
(สนฺตา) ได้แก่ ชื่อว่าสงบแล้วเพราะสงบระงับอารมณ์บ้าง เพราะสงบระงับองค์
(ฌาน) บ้าง คำว่า **วิโมกข์ (วิโมกฺขา)** ความว่า (วิโมกข์) ได้ชื่ออย่างนี้เพราะ

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ ฉายา/นามสกุล : พระสหชาติ อธิปถุโณ (กำขามา)
- ว/ ด/ ป เกิด : วันอาทิตย์ ที่ ๑๙ เดือน ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๐๗
- ภูมิลำเนาที่เกิด : 33/๔ ม.๕ ซ. บุญถนอม ต. สำโรง อ.พระประแดง จ.สมุทรปราการ ๑๐๑๓๐
- การศึกษาทางโลก:
- พ.ศ. ๒๕๕๘ : ปริญญาตรี คณะสังคมศาสตร์ สาขาการจัดการเชิงพุทธวิทยาลัยสงฆ์
พุทธโสธร อ. เมือง จ. ฉะเชิงเทรา ๒๔๐๐๐
- การศึกษาทางธรรม
- พ.ศ. ๒๕๕๖ : นักธรรมชั้นเอก
วัดวังแดง อ. วังน้ำเย็น จ. สระแก้ว ๒๗๒๑๐
- ประสบการณ์การทำงาน:
- พ.ศ. ๒๕๕๖ : พระวิปัสสนาจารย์สอนอุบาสก-อุบาสิกา ช่วงเข้าพรรษา ทุก ๆ ปี
- ๒๕๕๙ วัดวังแดง อ. วังน้ำเย็น จ. สระแก้ว
- ประสบการณ์การปฏิบัติธรรม:
- พ.ศ. ๒๕๕๙ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ติดต่อกัน ๓๐ วัน (๑ - ๓๐ พฤษภาคม)
ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา
โดยมี พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี) เป็นผู้อบรมกรรมฐาน
- พ.ศ. ๒๕๖๐ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสูตรพุทธศาสนคัมภีร์มหานิกาย
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา รวม ๗ เดือน ๓ สัปดาห์ได้แก่
กรกฎาคม - พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๖๐ ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๔ เดือน ณ
ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” จ. นครราชสีมา
พฤศจิกายน - ธันวาคม พ.ศ.๒๕๖๐ ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๑ เดือน ณ
“วัดนาหลวง (อภิญญาเทสิตธรรม) จ. อุตรธานี
ธันวาคม พ.ศ.๒๕๖๐-กุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๕๖๑ ปฏิบัติภาวนา ๒ เดือน ณ
“MAHASI MEDITATION CENTER” สาธารณรัฐแห่งสหภาพพม่า
- อุปสมบท : วันที่ ๑๙ เดือน มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๓
- สังกัดวัด : วัดวังแดง
ต. วังน้ำเย็น อ. วังน้ำเย็น จ. สระแก้ว
- ปีที่เข้าศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๕๙
- ปีที่สำเร็จการศึกษา: พุทธศักราช ๒๕๖๑
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดวังแดง ต. วังน้ำเย็น อ. วังน้ำเย็น จ. สระแก้ว ๒๗๒๑๐
- โทรศัพท์ : ๐๘๔-๗๑๗-๘๗๑๔
- E-mail : Sahachat 2507 @ gmail.com

